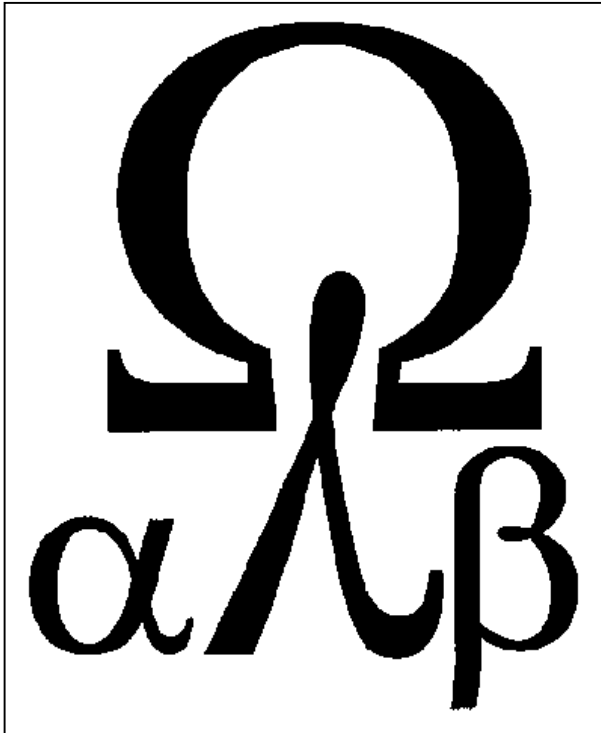

jrg. 6/ nr. 1
februari 1999

GAMMA

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR SPIRITUEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

**participanten in
'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':**

Nike Böck (weefsters; studiegroep TdC Delft)
prof.dr.ir. C.Boelhouwer (procestechnoloog)
drs. Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
dhr. Benedict Broere (kunstenaar-filosof)
zr. Paula Copray (franciscanessen Nijmegen)
ir. Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,-, m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op rek.nr.
103220076904 t.n.v. Jan Snauwaert, Bergerhout (Antwerpen)

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van ir. Hans Richter. De lambda symboliseert hierin de opstijgende lijn die de alfa's en bèta's kunnen volgen naar de poort van omega. Gamma kijkt vaak op een andere wijze dan gebruikelijk tegen de dingen aan. Keer je lambda om, dan zie je Gamma. (*red.*)

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Lezers aan het woord:		
1. Sjoerd L. Bonting	Verzoening: Antwoord aan G. Kaphuis	p. 04-06
2. Hans Richter	Reactie op tekst van Jan van der Veken in GAMMA jrg.5/nr.6	p. 07
3. H.J.Achterhuis	Reactie op bespreking van zijn boek: "De erfenis van de Utopie"	p. 07
Henk Hogeboom v.B.	Hans Achterhuis: "De erfenis van de Utopie" - II, Uitg. Ambo, 1998	p. 08-16
Sjoerd L. Bonting	Karl-Schmitz-Moormann: 'Materie- Leben-Geist, Evolution als Schöpfung Gottes' - Grünewald Verlag, 1997	p. 17-20
Palmyre Oomen	Inleiding ter verdediging van het proef- schrift 'Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen' Uitg. Kok, Kampen 1998	p. 21-24
Hans Richter	Zentronica - Twaalf elektronische essays, illustreerend de synthese van Alfa en Omega, Tao, Zarathustra en Zen, samen- gesteld door Jin Si, bewaker van de poort	p. 25-40
Benedict M. Broere	Variaties op een thema - dl. II	p. 41-53
Aad Fokker	De bijbel, document van religieus bewust- zijn - een religieus humanistische visie	p. 54-55
Henk Hogeboom v.B.	Enkele gedachten bij het boek van S.L. Bonting 'Mens, Chaos, Verzoening...'	p. 56-60
redactie	Wat te denken...wat te doen? Pro-GAMMAatjes	p. 61 p. 62-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Met dit eerste nummer van de zesde jaargang verschijnt *GAMMA* met een nieuwe kaft en een veranderd colofon. Het raadgevend bestuur moest daarin even plaatsmaken voor hen, die door hun financiële bijdrage te kennen gaven mee te willen werken aan 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Wij hopen uiteraard, dat hun aantal in de loop van het jaar zal toenemen, zodat onze Stichting in staat zal zijn door gerichte werving, inschrijving bij bibliotheken en dergelijke haar streven meer bekendheid te geven. Onzes inziens is het namelijk goed om op de weg van alfa en bèta, waar al heel wat is uitgedacht en beproefd, via *GAMMA* tastend en zoekend verder te gaan op de weg van het *denken* naar het *doen*.

Omega mag dan ver weg zijn, de situatie in de wereld is van dien aard dat we onze verantwoordelijkheid nu moeten nemen. De volgende zet zou je dan ook in schaaktermen d2-d4 kunnen noemen. Via het tweeledige denken van alfa en bèta (d^2) betreden wij met verdubbelde inspanning het *deltagebied* (d^4) van het doen. Er is al een tijdschrift voor doendenkers, dat jongeren erg weet te inspireren. Het bereikte terecht in korte tijd een flinke oplage. Wij proberen mensen echter niet zozeer aan te spreken op actievoeren, maar meer op kritische reflectie. Openheid voor de standpunten van anderen moet uiteindelijk leiden tot meer samenwerking. Teilhard de Chardin nodigde ons al uit tot bezinning op onze gezamenlijke rol in de evolutie. Hij ondervond wat het betekent om gehoor te vragen voor meer dan gevestigde belangen en patronen. Wie namelijk pleit voor onthechting aan het gevestigde en voor meer openheid en creativiteit om *gezamenlijke* belangen te behartigen, doet een radicaal beroep op ieders inspanning. Niet iedereen ziet daarvan meteen de noodzaak in. Inzicht groeit vaak pas na catastrofale gebeurtenissen.

Palmyre Oomen stelt een intrigerende vraag met haar boek "Doet God ertoe?" (blz. 21 ev.) God doet er mij dunkt in de toekomst in ieder geval niets meer toe, als de mens doet waartoe hij technisch in staat is en zichzelf uitroeit. Immers, een wereld zonder mensen is een wereld zonder reflecterend bewustzijn. Velen geloven, dat God er ook in onze wereld niets toe doet. Humanisten, atheïsten, boeddhisten en aanhangers van Chinese filosofieën geloven niet in een God, maar zijn vaak beter dan menige gelovige in staat normen en waarden te handhaven. *De mens doet ertoe*. Maar welke mens? Is het geloof in een God niet juist ook noodzakelijk om een referentiekader voor onze normen en waarden te hebben, dat boven een cultuur-, ras- of filosofiegebonden normenpatroon uitstijgt? Zou niet boven een alles relativerend postmodernisme een nieuwe stroming als het *ouvrisme* (blz. 16) de voorkeur verdienen? De aard van de vele werken, die Benedict Broere bij zijn artikel op blz. 41 ev. aanhaalt doet vermoeden, dat deze stroming al bezig is ontstaan.

LEZERS AAN HET WOORD - 1

Verzoening: Antwoord aan Gabriël Kaphuis

Sjoerd L. Bonting

Het is een goede zaak dat *GAMMA* een forum voor discussie wil zijn. Daarvan maak ik dankbaar gebruik door een antwoord te schrijven op de in het vorige nummer door Gabriël Kaphuis geuite kritiek op mijn artikel over Verzoening in *GAMMA* jrg. 5, nr. 5, oktober 1998, pp. 37-43.

Om te beginnen erken ik de door Kaphuis geciteerde uitlatingen van Teilhard gemist te hebben. Op de beide cursief gedrukte citaten kom ik straks terug. Eerst zou ik een opmerking willen maken over de door hem geciteerde openingszin van Teilhard in zijn Inleiding tot *Le Phénomène Humain*: "Men leze het niet als een metafysische studie, en zeker niet als een theologische verkenning; dit boek is alleen en uitsluitend een natuurwetenschappelijke verhandeling en als zodanig dient het gelezen te worden." Het is echter duidelijk geen puur natuurwetenschappelijke verhandeling, want hij introduceert begrippen als 'radiale energie', 'noösfeer' en 'omega punt', die noch uit wetenschappelijke waarnemingen zijn voortgekomen, noch zich lenen voor wetenschappelijk onderzoek.¹ En omdat hij een epiloog onder de titel *Het Christelijk Fenomeen* en een appendix over het kwaad in een wereld in evolutie opneemt, is dit boek zowel een metafysische (de natuurwetenschap overstijgende) studie als een theologische verkenning. Daar is niets op tegen (ik maak mijzelf ook schuldig aan zulke geschriften),² maar dan behoort dit wel duidelijk gesteld te worden. Ik vermoed echter, dat Teilhard deze openingszin schreef, omdat hij de hete adem van het Vaticaanse leergezag in zijn nek voelde. Maar vergeefs, Rome liet zich door zijn bewering er niet van weerhouden hem een spreek- en schrijfverbod op te leggen. Een afschuwelijke maatregel, maar het bewijst dat men ook in Rome inzag dat dit boek geen puur natuurwetenschappelijke verhandeling over de biologische evolutie is, maar ook een theologische bespiegeling over dit gebeuren. Dus mag er een theologische kritiek op gegeven worden.

¹ De redacteur wijst op het feit dat hedendaagse theologen als Philip Hefner een ruimer begrip van 'natuur' hanteren en daartoe ook rekenen de door de mens met zijn technologie veranderde staat van de aarde (Hogeboom van Buggenum, Wetenschap en Religie als Partners, *GAMMA*, jrg. 5 (nr. 4 - p. 12, vtn. 3). Maar dit verandert niets aan de natuurwetenschap: dezelfde fysische wetten gelden voor de primitieve en de gecultiveerde aarde; daarom zien wij nu het broeikas effect optreden!

² Maar ik ga daarbij uit van de stelling dat wij twee wereldbeelden hebben, een natuurwetenschappelijk en een theologisch wereldbeeld, die op verschillende wijze zijn ontstaan, verschillende begrippen en methoden hanteren. De twee wereldbeelden zijn niet tegenstrijdig, maar complementair. Tezamen kunnen zij leiden tot een holistisch beeld van de oorsprong en ontwikkeling van kosmos en mens, waarin evolutie betekenis en doel krijgt (Bonting, *Schepping en Evolutie: Poging tot Synthese*, Kok, Kampen, 1996, 1997, p. 183).

Eerste citaat (blz. 4): Teilhard zegt: *Het wezen van het christendom is niets meer of minder dan het geloof aan de eenwording van de wereld in God door de Incarnatie*. Volgens de bijbelse boodschap is daarentegen de incarnatie het aannemen van de menselijke natuur door Christus met als gevolg dat de mens deel mag hebben aan zijn opstanding tot het eeuwig leven; schepping en schepsels worden vervolmaakt, maar blijven schepsels. Dat is heel iets anders dan 'eenwording in God'. Onduidelijk vind ik de derde zin van het citaat: *Het verschijnsel christendom zou best kunnen zijn wat het pretendeert te vertegenwoordigen: de reflexie van het Opperste Bewustzijn op de elementaire bewustzijns die het verzamelt, een Openbaring*. Christendom is de Kerk als het lichaam van alle christenen, die een openbaring ontvangen en aanvaard hebben in de nieuw testamentische boodschap over de joodse mens Jezus, en kan dus moeilijk een reflexie vertegenwoordigen, hoogstens ontstaan zijn uit een reflexie. Maar dan een reflexie door de leden op persoon en werk van Jezus Christus, niet door het 'Opperste Bewustzijn' (God?) op de 'elementaire bewustzijns' (de mens?).

Tweede citaat (blz. 4): *Laten we eens naar het Kruis met de gestorven Christus kijken!* etc. Teilhard spreekt hier over de erfzondeleer, waartegen hij evenals ik bezwaar maakt. Maar het lijkt mij dat de kruisdood geen argument is om de erfzondeleer te verwerpen; ik voer daarvoor andere gronden aan in mijn recente boek.³ Evenmin meen ik dat we uit de kruisdood een *God van de evolutie* kunnen afleiden; dat kan alleen op grond van een evolutionaire scheppingsleer, die Teilhard en ik beiden aanvaardden. Wel kunnen we uit de kruisdood een God van de verzoening afleiden, maar dan vind ik het argument van Teilhard daarvoor (*het gewicht van een wereld in evolutie dragen*) onvoldoende: het gaat om de definitieve uitbanning van het kwaad in mens en kosmos.⁴ Bovendien ben ik van mening dat we daarbij de kruisdood niet mogen isoleren van incarnatie en opstanding, zoals ik in mijn artikel stel (p. 41).

Teilhard en *creatio ex nihilo*: Kaphuis wil weten waar ik mijn opmerking *Hij compliceert zijn probleem door vast te houden aan creatio ex nihilo* vandaan heb. In een van de opstellen in *Christianity and Evolution* spreekt Teilhard over een 'creatable nothingness'.⁵ Uit zijn woorden op een andere plaats in dezelfde bundel:⁶ *Wherever being in fieri (in process of becoming) is produced, suffering and wrong immediately appear as its shadow Original sin is the essential reaction of the finite to the creative act*. blijkt duidelijk dat hij hier worstelt met het probleem van de theodicee, dat een direct gevolg is van de leer van een schepping uit niets.⁵ In mijn chaostheologie bied ik een oplossing voor dit probleem door van de bijbelse oerchaos uit te gaan en het fysieke en morele kwaad in de wereld toe te schrijven

³ Sjoerd L. Bonting, *Mens, Chaos, Verzoening*, Kok, Kampen, 1998, pp. 51-68

⁴ Sjoerd L. Bonting, l.c. ref. 3, pp. 175-176; *GAMMA* jrg. 5 (nr.5), p. 41-42, 1998.

⁵ Pierre Teilhard de Chardin, *Christianity and Evolution*, Harcourt Brace, San Diego, 1971, p. 194.

⁶ Pierre Teilhard de Chardin, l.c. ref. 5, p. 40.

aan het resterende element van de oerchaos.⁷ Kaphuis heeft gelijk wanneer hij zegt dat Teilhard God niet verantwoordelijk stelt voor het kwaad in de wereld, maar dat heb ik in mijn artikel ook niet beweerd.

Vergoddelijking van de mens: Teilhard schrijft in het eerder aangehaalde opstel:⁵ *the creative act is comprehensible only as a gradual process of arrangement and unification*, en hij illustreert dit met een figuur van een kegel, waarvan de top Christus voorstelt, die met een verticaal lijntje verbonden is met God. De woorden 'gradual' (geleidelijk) en 'unification' (eenwording) leidden mij tot de betiteling *geruisloze evolutionaire vergoddelijking van de mens*. Immers 'unification' met Christus en God is gelijk worden aan God, dus vergoddelijking. 'Gradual', d.w.z. evolutionair, is iets anders dan door 'verzoening' verlost te worden, zoals de nieuw testamentische boodschap dit brengt. Die boodschap stelt heel radicaal, dat wij niet in staat zijn onszelf te verlossen, maar daarvoor moeten vertrouwen op Gods genade ons betoond in incarnatie, kruisdood en opstanding van Christus. Zoals gezegd, wij en alle andere schepsels blijven schepsels in het nieuwe koninkrijk, zij het in een vervolmaakte toestand, niet bereikt door evolutie, maar door revolutie, Gods verlossende activiteit in zijn schepping. Dat klinkt mij heel anders in de oren dan de woorden die Kaphuis aan Teilhard toeschrijft: (1) *de mens voltooit de christogenese*, (2) *de mens is na de kruisdood van Christus geworden tot de drager van de evolutie*, en (3) *de inspanning die de mens zich moet getroosten om de evolutie voortgang te doen vinden*. Dat lijkt voor mij toch heel sterk op 'zelfverlossing'. Het 'erop of eronder' (blz. 5, laatste paragraaf) geldt naar de bijbelse verwachting niet voor de vervolmaking van de schepping door God, maar voor ons in de uitdaging tot geloven in en meewerken aan dit proces.

Uit het bovenstaande moge blijken, dat ik meen op goede gronden te kunnen vasthouden aan mijn oordeel over Teilhards gedachten over het bijbelse begrip verzoening. Omdat het hier om een kernpunt van de christelijke leer gaat, ben ik Gabriël Kaphuis dankbaar dat hij door zijn opmerkingen mij genoopt heeft deze kwestie wat verder uit te diepen. Iedere lezer kan nu hopelijk een keuze maken tussen de ideeën van Teilhard en mijn verwoording van de bijbelse visie op verzoening. Beide gaan uit van de idee van een evolutionaire schepping, waarvan Teilhard een vroege profeet was.

⁷ Sjoerd L. Bonting, *Gamma* jrg. 4 (nr.5), p. 42-49, 1997; l.c. ref. 3, pp. 12-31

LEZERS AAN HET WOORD - 2

Graag wil ik even reageren op een gedeelte uit de tekst van Jan van der Veken in *GAMMA* jrg.5/nr.6:

Hij schrijft, dat de profeet fundamenteel eenzaam is. Dat lijkt van buitenaf wellicht zo, maar volgens mij identificeert de profeet zich tijdens een mystieke ervaring zo volledig met de samenleving, dat ook de afstotende kracht van de medemensen geen uitwerking meer heeft. De profeet kan zich niet eenzaam voelen, omdat deze zich in de toekomst verplaatst en het heden reeds als voltooid verleden tijd registreert. Vergelijk het met degene, die zo zeker is van zijn succes, dat hij alles opgeeft, om bijvoorbeeld een eigen zaak te beginnen. Wie een sociaal doel voor ogen heeft, voelt geen eenzaamheid meer. *Hans Richter*

LEZERS AAN HET WOORD -3

Geachte Heer Hogeboom van Buggenum

Enschede, 2-1-1999

Met belangstelling heb ik in *GAMMA* het eerste deel van uw bespreking van 'De erfenis van de utopie' gelezen. Ik ben bang dat ik het met het kernpunt van uw kritiek - de onjuiste interpretatie van 'inclusief denken' - voorlopig eens moet zijn. Ik ben mij bewust dat ik Boerwinkel (en Teilhard) geen of in elk geval onvolgende recht doe. Omdat ik echter in mijn boek mij niet over mijn oorspronkelijke discussie met Boerwinkel, die ik goed kende en die mij dierbaar was, wilde terugbuigen, heb ik mijn eigen interpretatie van 'inclusief denken' kort verwoord. Misschien dwingt u mij in de toekomst Boerwinkel zelf in de discussie te betrekken. Daarvoor in elk geval mijn dank.

Mede omdat nog een vervolg op uw recensie zal komen, zie ik voorlopig van een verdere reactie voor *GAMMA* af. Wie weet als ik er tijd voor vind, kan ik later op het gehele verhaal reageren.

Met vriendelijke groeten

H. J. Achterhuis

Naschrift redactie:

Wij hopen dat de discussie over dit in alle opzichten tot denken uitnodigende boek in ons blad kan worden voortgezet. Een aanzet daartoe geeft het tweede deel van de beschouwing - die het tegendeel beoogt te zijn van een negatieve kritiek - op de blz. 8 t.m. 16.

Hans Achterhuis 'DE ERFENIS VAN DE UTOPIE' - DEEL 2

Uitg. Ambo, Amsterdam 1998
Henk Hogeboom van Buggenum

Voor het vervolg op het eerste deel van mijn beschouwing over het boek van Hans Achterhuis (HA) 'De erfenis van de Utopie' in GAMMA jrg. 5 nr. 6 wil ik graag uitgaan van hetgeen daar op blz. 21 onder het tussenkopje 'Het gevaar van de utopie' werd geschreven: "Zij die zich beroepen op de utopische traditie doen dat uit hoogstaande idealen. Maar uiteindelijk voltrekt zich een immanente logica van de utopie en (...) al gauw wordt een vijandbeeld gecreëerd. Het grote doel gaat (...) de middelen heiligen. Het geweld wordt niet meer geschuwd."

Hieruit mogen we m.i. niet opmaken, dat dit een pleidooi is tegen de utopie. Immers, deze vindt zijn oorsprong in *hoogstaande* idealen. Ook mogen we het mislukken van utopieën niet verklaren vanuit een 'immanente logica' en daarmee als het ware verkondigen dat hoogstaande idealen *alleen maar* de kiem in zich dragen voor rampzalige ontwikkelingen. Het ligt eenvoudiger en ingewikkelder tegelijk. Het zijn *de mensen* als drager van bewustzijn, die de idealen stellen en het zijn eveneens *de mensen* die het proces of het experiment aangaan om ze ten uitvoer te brengen. Zij volgen *min of meer* bewust de weg van *try and error*, vallen en opstaan.

min of meer bewust

Als we vanuit het denken van Teilhard de Chardin kijken naar de evolutie vanaf de *big bang*, dan is er steeds sprake geweest van een gelijktijdige toename van complexiteit en bewustzijn. Vanaf het optreden van levende soorten werd het duidelijk: Hoe complexer de soort werd, hoe groter het vermogen tot uitwisseling van informatie met de omgeving en hoe groter ook de mogelijkheid deze te beïnvloeden.⁸ Met het verschijnen van de mens is deze ontwikkeling van complexiteit annex bewustzijn verschoven van de biosfeer naar de noösfere.

⁸ Intermediair 29-10-98: Marcel Hulspas "De selectie de baas": Dat een organisme zijn omgeving kan 'waarnemen' achten biologen tot voor kort volstrekt onmogelijk. Het was een van de fundamenteën onder de moderne genetica en evolutieleer [...] Tot voor kort. Biologen zijn voorzichtiger geworden. Genen lijken toch in staat tot zo iets als 'waarnemen'. Recente ontdekkingen geven aan dat het genetisch materiaal, als de nood aan de man komt, variatie kan bespoedigen en in een bepaalde richting kan sturen[...] De Amerikaanse Barbara McClintock, die in 1983 de Nobelprijs ontving voor haar ontdekking van transposons (zwerf-DNA), vertelde, dat het genetisch materiaal een zeer gevoelig orgaan was, dat in tijden van stress haar eigen herstructurering en verbetering in gang kan zetten. Zij raakte ervan overtuigd, dat transposons een voorname rol spelen bij het ontwikkelen van nieuwe, nuttige genen. De Japanse geneticus Shigeru Iida deelt haar mening. Hij zei onlangs op een conferentie van de New York *Academy of Sciences* ervan overtuigd te zijn, dat dergelijke zwerfende genen als ze eenmaal elders in het genoom zijn aangeland het functioneren van omliggende genen kunnen beïnvloeden of tot volstrekt nieuwe genen kunnen evolueren. In het blad *Science* van 21 augustus verzucht James Shapiro dan ook: "Cellen kunnen veel meer dan we ooit hadden gedacht. Toevallige mutaties zijn mooi, maar wie in de strijd om het bestaan wil overleven, doet er verstandig aan om niet alleen op het blinde toeval te vertrouwen". Informatie-uitwisseling ook op dit niveau dus.

D.w.z. de groei van bewustzijn (en complexiteit) valt nu niet langer waar te nemen in de levende soort alleen, maar tevens in de structuren die deze buiten zichzelf schept en waarmee de omgeving wordt beïnvloed. En wel zózeer waar te nemen, dat Hans Achterhuis verleid wordt om te spreken van 'de immanente logica' van de utopie. Alsof de structuur van het menselijk denken die utopie wordt genoemd een eigen logica, een eigen bewustzijnsstrategie, zou volgen, los van onze persoonlijke inbreng.

doodlopende wegen

Tegenwoordig baart het milieu aardig wat zorg. Men wijst er onder andere op, dat elke dag door vervuiling van lucht en water talloze soorten verdwijnen. Er zijn lijsten opgesteld van beschermde planten en dieren om dit verschijnsel een halt toe te roepen. Dat er in het hele verloop van de evolutie een miljard soorten op natuurlijke wijze is uitgestorven, wordt daarbij meestal stilzwijgend over het hoofd gezien. Uiteraard pleit ik niet voor een minder zorgvuldig omgaan met natuur en milieu. Integendeel, we moeten ons steeds meer gaan verdiepen in de ware aard van wat wij *leven* noemen om dit ook te kunnen behouden. We worden daarbij dan al gauw geconfronteerd met vragen als: *Waarop* liepen de wegen van die uitgestorven soorten dood? Wat ontwikkelden de soorten die het overleefd hebben om te *kunnen* overleven? Hoe meer we het gedrag van de (biologische) soorten gedurende de evolutie bestuderen, hoe meer we tot de ontdekking (zullen) komen, dat de kans op overleven niet wordt versterkt door bestrijden of onderdrukken van de andere soorten, maar door samenwerking en door de bevordering van hun specifieke geaardheid. We kunnen dit van wel zeer nabij zien. Ons eigen lichaam is immers een gigantisch samenwerkingsverband van levende soorten (cellen, bacteriën enz.). Het is bijna zo alsof wij geen *eigen* leven leiden. Net zomin als de hierboven genoemde bewustzijnsstructuren, waarvan de utopie nu speciaal onze aandacht heeft. Zoals *wij* afhankelijk zijn van een goede uitwisseling van informatie binnen onszelf van al die levende soorten, evenzeer is de utopie dit als bewustzijnsstrategie van alle verschillende daarin betrokken mensen (en bijgevolg meningen).⁹

⁹ Filosoof Hans Jonas (1903-1993) redeneert geheel teilhardiaans in zijn boek: *Das Prinzip der Verantwortung*. Hij stelt: Omdat de mens is voortgekomen uit de natuur en verwant is aan andere levensvormen, is een radicale tweedeling tussen geest en natuur uitgesloten. Ook bij niet-menselijke levensvormen zoals planten en dieren zijn al sporen van bewustzijn te vinden. Zelfs de stoffelijke elementen en hun elementaire verbindingen bezitten al kiemen van streven en verlangen. Bovendien laat de natuur een doelgerichte ontwikkeling zien naar levensvormen met een rijkere innerlijkheid en grotere vrijheid. Met als hoogtepunt de mensheid. Vanuit de macht tot vernietiging groeit de menselijke verantwoordelijkheid tot behoud. [...] Het behoud van de mensheid is het belangrijkste, omdat in de mens de doelgerichtheid van de natuur haar hoogste en tegelijk zelfbedreigde top heeft bereikt. [...] Jonas heeft forse kritiek op het utopisme, vooral op de marxistische variant. De utopie is de grondslag van een toekomstethiek die is gericht op economische groei en technologische expansie [...] We moeten ons niet meer richten op vooruitgang, maar op behoud en redding. Jonas pleit voor een *overlevingsethiek*. (Ontleent aan een artikel van Chris Rutenfrans, *Trouw* 19-11-1998)

eenvoudig en complex

Het mag wellicht niet het bewuste uitgangspunt voor het handelen van de meesten van ons zijn, maar het is wel de eenvoudige these, die we uit het bovenstaande kunnen opstellen: Hoe meer we ons verdiepen in het wezen van de ander om aldus tot een betere samenwerking te komen, hoe groter de kans wordt om te overleven. De (sociaal-medische) wetenschap doet er alles aan om het functioneren van het menselijk lichaam - dit samenwerkingsverband bij uitstek - te doorgronden. De strategie om de ziektes ervan te overwinnen is in de loop van de tijd daarbij aanmerkelijk gewijzigd en verfijnd doordat men met vallen en opstaan een steeds beter inzicht kreeg in de enorme complexiteit van het samenspel der levende delen. Waar de opgedane kennis in zorg en aandacht voor de mens werd omgezet, kreeg deze biologische soort ook steeds betere overlevingskansen: Was de gemiddelde leeftijd in Nederland in 1900 nog vijftig jaar, thans is deze voor mannen zowel als vrouwen tachtig.

strategie voor de toekomst

Op analoge wijze zullen historici en ethologen (gedragswetenschappers) door vergelijkende studie en verdieping steeds beter inzicht krijgen in de enorme complexiteit van de menselijke samenleving als geheel. Zij zullen de ziekteverschijnselen, die de mensheid in het verleden heeft vertoond, nauwkeurig analyseren. Bewustzijnsstructuren als godsdiensten, economische, politieke en sociale systemen, zullen op de ontleedtafel worden gelegd en in lijvige boekwerken worden becommentarieerd om aldus meer duidelijkheid te scheppen over het ontstaan van honger en armoede, oorlogen en criminaliteit. En steeds zullen er geleerden opstaan, die wijzen op de 'immanente logica' van deze of gene stroming, die deze wantoestanden zou hebben veroorzaakt of niet hebben weten te voorkomen. In plaats van met de beschuldigende vinger te wijzen naar deze complexe systemen, zouden zij er beter aan doen, de eenvoudige les te trekken uit de evolutie, die luidt: *Echte aandacht voor de ander biedt de beste kans op samenwerking en overleven*. Waar tijdens de dominantie van bepaalde bewustzijnsstructuren - christendom, islam, communisme, vrijemarktdenken, technologie enz. - misstanden als oorlogen en dergelijke optreden, kan beter op die eenvoudige les uit de evolutie worden gewezen. Immers, deze legt de verantwoordelijkheid bij iedere mens als individu en laat diens bewustzijn mede een rol spelen in het totaal. De strategie voor de toekomst zou vanuit die gedachte kunnen zijn: "Zoeken naar aanknopingspunten voor samenwerking vanuit het besef dat deze het best tot stand komt als je de unieke geaardheid van de ander, de andere soort (cultuur) tot zijn recht laat komen".

motivatie

Hans Achterhuis verwijst (blz. 263) naar het boek van Trudy van Asperen *Het bedachte leven*. Deze noemt daarin onze verzorgingsstaat in aanleg totalitair. Ze zegt: "Als maximaliseren van geluk het enige criterium is, is overheidsbemoedening op geen enkel gebied bij voorbaat uitgesloten." Een systeem, dat met de beste

bedoelingen begon, aldus de redenering, eindigt zo met de totale ontkenning van de mens als individu. Opnieuw wordt aan een *bewustzijnsstructuur*, hier de verzorgingsstaat, een *immanente logica* toegekend. Ik vind deze redenering onjuist. Immers, als de verzorgingsstaat goed gemotiveerd wordt ingevoerd en toegepast, wordt iedereen gewezen op zijn eigen verantwoordelijkheid voor het geheel en wordt verzorging verleend voorzover deze de ander bevordert in zijn unieke eigenschappen. Het doel van een systeem kan dan ook nooit worden omschreven met een vaag-subjectieve term als het geluk, want de eigen verantwoordelijkheid voor het leven blijft natuurlijk onverminderd gelden, ook bij gedeelde verantwoordelijkheid voor het geheel. Zelfs indien de verzorgingsstaat zou uitmonden in een totalitair systeem, dan nog lag dit niet aan de verzorgingsstaat als zodanig, maar zouden we het eerder als een mislukt experiment kunnen betitelen, dat bij een betere strategie wellicht wel was geslaagd. Ik denk dan aan bijvoorbeeld het geven van onderwijs en voorlichting over eigen verantwoordelijkheid en over de doelstelling van het systeem.

het doel van de utopie

Geluk expliciet te stellen als het doel van de utopie lijkt mij niet gewenst. Toch zal verwezenlijking van utopisch gedachtegoed de mensheid als geheel en de mens als individu veel geluk kunnen geven. Immers, men werkt individueel en gezamenlijk aan een boven iedereen uitstijgend doel, waarvan de contouren alleen zijn aangegeven door een *eenvoudig* uitgangspunt dat verstrekkende consequenties heeft. Men zal zich niet vervelen. Verveling is de dood voor de geest. Ze wordt door Teilhard de grootste bedreiging voor de mensheid genoemd. Groter zelfs dan de atoombom. Waarom dit *eenvoudige* uitgangspunt alle verveling uitbant wordt onmiddellijk duidelijk als we denken aan de enorme *complexiteit* van alle verschijnselen in en rondom onszelf. Voor een goede samenwerking met ons eigen lichaam en met anderen is het nodig dat wij de tijd nemen voor studie, aandacht en gerichte actie. En vervolgens zullen we op grond van opgedane kennis en ervaring tot een strategie van samenwerking moeten komen om te overleven. Het doel van de utopie is namelijk het *leven* zelf.

je leeft maar eens

Als ik hierboven het *leven zelf* noem als het doel van de utopie, dan moet ik daarbij wel aantekenen, dat hiermee niet alleen ons persoonlijk leven is bedoeld maar het leven van elk lid van de mensheid. Een ik-gerichte houding vanuit een materialistisch motto als 'je leeft maar eens' is daarmee in strijd. Ik ben echter heus niet zo wereldvreemd, dat ik veronderstel, dat we er binnen korte of langere tijd in zullen slagen iedereen ertoe te motiveren zijn leven in dienst te stellen van de ander. We kunnen echter niet ophouden hiernaar te streven, al is het alleen maar omdat de wereld zonder onze inspanning uit balans raakt. Teilhard de Chardin doet een poging ons daartoe te motiveren en te inspireren. Hij wijst ons namelijk vanuit een modern wetenschappelijk wereldbeeld op het wonder en de gecompliceerdheid van de schepping in evolutie. In zijn visie is elke mens persoonlijk mede

verantwoordelijk voor de voortgang of de vernietiging ervan. "Wij doen ertoe", zou ik met een variant op de titel van Palmyre Oomens boek *Doet God ertoe?* (Kok, 1998) willen zeggen. Zou het niet zoiets als het begin zijn van de realisatie van een utopie als zijn denkbeelden (bijvoorbeeld via de kerken) aan het onderwijs werden aanbevolen? Daar immers ligt onze toekomst. Vanuit de verwondering kan het respect voor elkaar worden bijgebracht. Onze Stichting biedt daartoe een fraaie videoband aan als leidraad.

een droom?

Hans Achterhuis klampt zich (hfdst. 9, blz. 395) in een droom vast aan een leuning boven een afgrond. Er klinkt een hemelse muziek. Naast hem stort een man naar beneden. Het wordt duidelijk dat het enthousiasme voor de utopie bij HA alle grond verloren heeft. Maar niet bij iedereen. Hij noemt André Klukhohn, die in zijn boek *Sterf oude wereld. Een inleiding tot de 21ste eeuw* een openlijk pleidooi houdt voor de herleving van het communisme als hoogste stadium van de utopische traditie. Teilhard heeft het communisme in 1946 al een doodlopende weg genoemd.¹⁰ HA noemt ook K.M. Paling *Het fin de siècle als uitdaging* (1996), die een pleidooi houdt voor een groot verhaal. Het verhaal, dat Teilhard te bieden heeft is tot dusver *te* groot bevonden, maar het bewustzijn van de waarde ervan neemt ongetwijfeld toe¹¹. HA zegt een terugkeer van de utopie in ieder geval onheilspellend te vinden, maar vraagt zich toch af: "Of kunnen we de *inspiratie vasthouden* en tegelijk haar gevaren vermijden?" (blz. 396). Hij verlangt eigenlijk naar hetzelfde als wat Teilhard bewonderde in het communisme: de inspiratie, de geestdrift. Maar daarbij wees deze wel nadrukkelijk op het gevaar van het een-zijdige materialisme. En dan zegt HA van de Celestijnse Belofte: "Het lijkt sterk op het communistisch geloof. Toch kan ik er met al mijn argwaan tegen en afkeer van het vage syncretisme en sciëntisme van veel New-Agedenkers met de beste wil niet de gevaarlijke tendensen in ontwaren van het communisme." En bij het noemen van Vanheste *Copernicus is ziek/Een Geschiedenis van het New-Age-denken over natuurkunde* (1996): "Tegenover de technisch-natuurwetenschappelijke dystopie gloort steeds, net als in de Celestijnse Belofte, het stralende licht van een spirituele utopische toekomst, die paradoxalerwijze meestal op de verworvenheden van de moderne technologie is gebouwd" (blz. 403)¹²

¹⁰ Zie: *GAMMA* jrg. 1/nr. 2, p. 15-16 'Gevraagd: Opvolger van Marx' en p. 17-19 'Teilhard en het marxisme'.

¹¹ In een lezing die Hans Achterhuis op 9 oktober in het klooster Stoutenburg hield zei hij: "Het *grote verhaal* van de utopie heeft ons ongetwijfeld grote diensten bewezen om te worden wie we nu zijn. Onze huidige technologische cultuur kan voor een belangrijk deel vanuit enkele eeuwen utopisch vertoog worden begrepen. Aan het eind van onze eeuw wordt het echter tijd om de utopische bril af te zetten en met *andere ogen* naar de werkelijkheid te kijken. De franciscaanse *inspiratie* zou daarbij een grote rol kunnen spelen". De franciscaan dr. Max Wildiers gaf alle werken van Teilhard de Chardin uit in Nederland en België en onderbouwde ze later met de procesfilosofie van A.N. Whitehead. (zie vooral *GAMMA* jrg.4/nr.2 Jan van der Veken 'Laudatio Max Wildiers' p. 18-23)

¹² In *GAMMA* jrg. 4/nr. 6 wordt door mij James Redfields boek *De Celestijnse Belofte* vergeleken met de roman van Harry Mulisch *De ontdekking van de Hemel* in het artikel 'Van intellectueel pessimis-

De inspiratie vasthouden

De term 'gerealiseerde utopie' wordt in het boek van HA herhaaldelijk gebezigd om aan te geven, dat veel van hetgeen vroeger in utopieën werd uitgedacht in onze tijd werkelijkheid is geworden. Deze term lijkt me niet geschikt om *de inspiratie vast te houden*. Immers, het gerealiseerde blijkt vaak weer zoveel verzet op te roepen, dat de ermee behepte werkelijkheid als een dystopie wordt ervaren. We zouden daarom beter kunnen spreken van een stap in een ontwikkelingsproces. Dat verliep als volgt: Het bleek, dat een bepaalde idee vruchtbaar was. Deze idee verspreidde zich vervolgens op een wijze, die vergelijkbaar is met de verspreiding van een soort in de biologische evolutie. In het begin van mijn betoog zei ik al, dat een miljard soorten in het evolutieproces is uitgestorven. Dit lot zal ook vele ideeën en de daaruit voortvloeiende bewustzijnsstructuren in dit proces, deze zogenaamde *culturele evolutie*, zijn beschoren. Het bewustzijn blijkt zijn weg niet te zoeken in de specialisatie, de afzondering, de scheiding, maar in de samenwerking, de toenadering, de convergentie. Hoe meer de soort alleen bedacht is op zijn eigen ontwikkeling los van andere, hoe meer ze zich daarop specialiseert, hoe groter de kans is dat haar weg doodloopt. Maar het bewustzijn trekt zich niets aan van doodlopende experimenten. Het vindt zijn weg in nieuwe vormen. Om de *inspiratie* te redden zouden we in plaats van utopisch te denken wellicht beter evolutionair kunnen gaan denken.

evolutionair denken

Echter, de term evolutionair denken wordt ook gebruikt voor het darwinisme en het neodarwinisme. Daarom zou ik graag een stapje verdergaan en een nadere precisering van dit begrip willen voorstellen. Immers, hoe zouden wij de *inspiratie* kunnen handhaven voor een denken als het darwinisme, dat ervan uitgaat dat alles toeval is, onafhankelijk van onze wil zich ontwikkelt. Dit evolutionaire denken ontmoedigt en - zoals Marius de Geus in zijn artikel 'Herstel de utopie in ere' (Trouw 12-1-99) terecht stelt - "er bestaat de harde noodzaak voor het genereren van aansprekende beelden". Darwin baseerde kort gezegd zijn evolutietheorie op hetgeen hij waarnam in de wereld van de dieren. Hij zag dat soorten zich door natuurlijke selectie ontwikkelden en dat de sterkste overleefden (*the survival of the fittest*). Dat er in de evolutie vanaf de *big bang* een rode draad liep die de materie met het leven en het leven met de *min of meer bewust* levende mens verbindt, zag hij niet. Hij ontwikkelde dan ook geen visie op de toekomst van de mens. Het sociaal-darwinisme poogde wel zijn ideeën over selectie op de menselijke samenleving over te planten, maar raakte daardoor sterk in diskrediet. Het neodarwinisme, dat het denken in de biologie nog steeds bepaalt¹³ en op

me naar spiritueel optimisme' (p. 33-46)

¹³ Intermediair 15-10-1998 "Ethiek komt uit de genen" - over E.O. Wilson *Het fundament*: Alle menselijke eigenschappen van de meest basale drijfveren tot de meest fijnzinnige cultuuruitingen kunnen worden begrepen met behulp van de evolutieleer en Wilsons sociobiologie. In het *Fundament*' zet hij een denkbeeldige 'transcendentalist' voor wie ethiek van God gegeven is tegenover een 'empirist', die Wilsons verklaring verdedigt. Uit de toespraak van de empirist hierin: Onderwerping

universiteiten overheerst, beschouwt het bewustzijn niet als wetenschappelijk aantoonbaar. Dit impliceert, dat de wetenschap stilzwijgend haast voorbijgaat aan de hypothese van Teilhard, dat met de complexiteit van de soort, zijn bewustzijn en daarmee zijn vrijheid van keuze toeneemt. Zelfs al zou hij deze hypothese door zijn paleontologische bevindingen en zijn kennis van geologie, biologie en fysica in zijn werk *Het verschijnsel Mens* niet goed hebben onderbouwd, dan nog zou het een inspirerend uitgangspunt voor ons kunnen betekenen. Mijns inziens kunnen we dan ook de inspiratie handhaven door voortaan op deze speciale manier *evolutionair*, met andere woorden door *teilhardiaans* te gaan denken.

teilhardiaans denken

Een van de meest wezenlijke kenmerken van het teilhardiaanse denken is, dat men de ander serieus neemt. Immers, ook hij is bezig uit de veelheid van informatie, de ontzagwekkende complexiteit van onze wereld, datgene te selecteren en *min of meer* voor zichzelf te transformeren waarvan hij denkt er beter mee te kunnen overleven. Er vindt met dit doel een voortdurende uitwisseling van informatie plaats tussen alle mensen. Het is alsof we elkaar voortdurend stuitende balletjes informatie toegooien; we pakken ze, bekijken ze, houden ze vast of gooien ze verder. Franz Kafka schreef een verhaaltje, getiteld *ODRADEK*, dat dit beeld van stuitende en botsende balletjes treffend weergeeft. Zij, die het TV-programma 'Universum' van Stephen Hawking op zondagavond 10 januari hebben gezien, herkennen dit als het beeld vlak na de oerknal. Materie en anti-materie schieten door elkaar heen. Als ze botsen en ze pakken elkaar op, geeft dit een flitsje energie. Deze energie, deze inspiratiegolf, kunnen we krijgen als we het van elkaar oppakken.

de erfenis van de utopie

Dit boek bevat een veelheid aan informatie. We zouden kunnen zeggen balletjes gevuld met meningen van velerlei denkers en stromingen. Hans Achterhuis heeft die op zijn wijze opgevangen, bekeken, vastgehouden en soms getransformeerd naar ons toegeworpen. We hoeven ons niet te vervelen. Als we er een kwart slag

aan de groep wordt van generatie op generatie herhaald en wordt geconsolideerd in officiële doctrines en persoonlijk geloof. Maar het wordt niet voorgeschreven door God of uit de lucht geplukt als vanzelfsprekende waarheid. Het ontwikkelt zich bij sociale organismen als een noodzakelijk *instrument om te overleven*. [...] Karakter komt voort uit een diepere bron dan religie. Het is de verinnerlijking van de morele beginselen van een maatschappij [...] de duurzame bron van deugd [...] het gehoorzaamt niet aan autoriteit en is niet hetzelfde als piëteit, hoewel het vaak consistent is met, en versterkt wordt door religieus geloof. Ook is wetenschap de vijand niet. Zij is de accumulatie van de georganiseerde, objectieve kennis van de mensheid[...] de basis van een werkelijk democratische en wereldomspannende cultuur/[...] Er is geen duidelijke reden waarom ze niet op termijn een materiële verklaring zou geven van wat samen 'het spirituele denken' vormt. [...] Ethische en religieuze overtuigingen worden van onderaf gecreëerd en volgen een weg naar boven vanaf de mensen naar hun cultuur. Ze dalen niet van bovenaf, van God of een andere immateriële bron via de cultuur neer op de mensen. (enzovoort...)

anders tegenaan kijken en de informatie doorgooien biedt het boeiende perspectieven voor de toekomst. Zo houden we de inspiratie vast.

Een kwart slag anders

HA geeft op sommige plaatsen in zijn werk zelf aan een kwartslag anders dan filosofen, politici en actiegroepen aan te kijken tegen een aantal zaken. Hij wijst bijvoorbeeld op de werkelijkheidsveranderende kracht van de techniek en bekritiseert de opvatting van hen, die deze alleen maar zien als het geheel van middelen om aan onze behoeften tegemoet te komen. Zo zegt hij: "De inzet van technologie voor het oplossen van milieuproblemen wordt doorgaans rigoureus gescheiden van de ook in het beleid gewenste gedragsveranderingen" (blz. 365), en hij suggereert dat mensen als minister De Boer en prof. dr. Lucas Reijnders de technologie volstrekt los zien van het menselijk consumptiegedrag en de economische en maatschappelijke verhoudingen. Hij bedoelt daarmee waarschijnlijk, dat men veel te veel de nadruk legt op mentaliteitsverandering en te weinig gebruik maakt van de mogelijkheid 'apparaten te moraliseren'. Uiteraard ben ik het ermee eens, dat zowel aan mentaliteitsverandering door onderwijs, voorlichting en opvoeding moet worden gewerkt als aan preventie van ongewenst gedrag bijvoorbeeld door het plaatsen van stoplichten, het aanbrengen van autogordels, een alcoholindicator die het starten onmogelijk maakt zodra iemand met een 'kegel' achter het stuur kruipt. Oké, geen probleem. Maar de 'term' die hij voor zijn pleidooi kiest, het 'moraliseren van de techniek', lijkt mij ongewenst. Ze berust natuurlijk op de waarneming, dat een stukje verantwoordelijkheid van de mens verlegd wordt naar het apparaat. Dat de mens niet meer hoeft na te denken om moreel te handelen; het apparaat neemt het feilloos van hem over. Laten we ervoor zorgen dat de moraal, de verantwoordelijkheid voor het handelen, blijft berusten bij de mens, dat we hem het bewustzijn van zijn omgeving niet ontnemen door hem afhankelijk te maken van de machine. Een goede chef behoort te kunnen rekenen op het vertrouwen van de personeelsleden, maar hij zal de aard van hun werk en hun capaciteiten moeten kennen om gezag, respect te winnen. Zo zal de mens op de techniek mogen vertrouwen als hij zich er niet van afhankelijk weet te maken, want dan verliest hij het wezenskenmerk van zijn menszijn, het zelfbewustzijn, dat de grondslag vormt voor moreel handelen. Wij zullen er dus alles aan moeten doen de techniek dienstbaar te maken aan het menszijn en niet een stukje van ons moreel handelen aan haar te delegeren. We moeten beducht zijn voor wat HA hier als het 'moraliseren van de techniek' signaleert. Het is goed het gevaar ervan te onderkennen, maar ook zich ervan bewust te zijn dat dit niet hoeft te betekenen dat het volgens de wetten van de 'immanente logica' ons menszijn zal aantasten. Wij zijn er zelf bij om dit gevaar te bezweren. Het zal ongetwijfeld ook hier weer met 'vallen en opstaan' gebeuren, want *teihardiaans* leren denken is een lang proces, waarbij het eindpunt omega nog niet in zicht is. Wij zijn hooguit bij *GAMMA*.

ouvrisme

Hierboven vergeleek ik de gang van dit proces met stuiterende balletjes, informatiepakketjes. Elk stukje informatie vertelt ons weer iets meer over het spel van evolutie dat wij gezamenlijk spelen. Al onze medespelers hebben daarin oorspronkelijk hetzelfde doel: *overleven*. We moeten ze daarin echt serieus nemen, ook al is niet al hun informatie op het eerste gezicht direct voor ons relevant. Alleen al door ze serieus te nemen, blijven ze spelen. Zet men ze buiten spel, dan gaan ze zich vervelen. Uit verveling komt geweld voort. Bevestiging van de ander leidt tot voortzetting van het spel. Je kunt dit een opbouwende strategie noemen¹⁴. Het is een strategie, waarbij je open staat voor de ander, waarin de ander 'er iets toe doet'. Dit is iets anders dan wat de filosofie van het postmodernisme voorstaat¹⁵ met zijn nadruk op differentiatie, als zou die de beste kansen geven aan vrijheid en ontplooiing. We zouden onze strategie met een nieuwe term *het ouvrisme* willen noemen, omdat deze open staat voor anderen, openheid betracht en openingen schept. Het ouvrisme gaat uit van een evolutionaire strategie die *teihardiaans* is omdat ze niet eenzijdig rationeel wil zijn, maar de werkelijkheid benadert vanuit een natuurlijk-harmonische, een rationeel-wetenschappelijke en een spiritueel-mystieke dimensie. Niet in de laatste plaats ontleenden wij deze drievoudige benadering van de werkelijkheid aan het boek van prof. dr. Ulrich Libbrecht *Inleiding in de Comparatieve Filosofie* (zie *GAMMA* jrg. 4, nr.2).

¹⁴Simonka de Jong over Richard Rorty (geb.1931): *Philosophy and the Mirror of Nature*. Zijn conclusie: We kunnen het geestelijke zonder problemen opgeven en materialisten worden. Hij vindt dat we geen onderscheid moeten maken tussen de geest en de buitenwereld. Hij onderging de invloed van Thomas Kuhn, die beweerde dat de conceptuele kaders die de wetenschap bepalen historisch veranderlijk zijn. De systematische filosofie heeft volgens hem in haar zoektocht naar de waarheid altijd geprobeerd om kennis te rechtvaardigen door middel van oorzaken. Men zoekt altijd naar een laatste verklaringsgrond. Maar Rorty gelooft er niet in. Volgens hem moet de filosofie zich niet op kennistheorie richten. We moeten ophouden naar de waarheid te zoeken. Rorty vindt dat de filosofie een gesprek moet zijn, niet een onderzoek. Een onderzoek slaagt pas, wanneer je tot een ultieme verklaring komt. Maar in een gesprek worden mensen met verschillende achtergronden met elkaar geconfronteerd. Er wordt niet naar een ultieme waarheid gezocht. De filosofie moet volgens Rorty het gesprek openhouden. Op die manier kan de filosofie *edificerend* (opbouwend) zijn. Het kan ons helpen om tolerant te zijn. De edificerende filosofen proberen niet voor de eeuwigheid te schrijven zoals de systematische filosofen. (Ontleend aan een artikel in Trouw d.d. 08-12-'98).

¹⁵Zie *GAMMA* jrg.5/nr 1- blz. 55-61 - Rieuwert Kok "Postmodernisme en holisme"

Karl Schmitz-Moormann:
'Materie-Leben-Geist, Evolution als Schöpfung Gottes'
Grünewald Verlag, Mainz, '97, 198 pp., pbk, ISBN 3-7867-2031-2, DM 42.00

Bespreking door Sjoerd L. Bonting

Karl Schmitz-Moormann (1928-96) was een katholiek filosoof en theoloog met een rijk geschakeerde levensloop. In het laatste jaar van de tweede wereldoorlog diende Schmitz-Moormann (verder: S-M) bij de Duitse luchtafweer en was korte tijd krijgsgevangene. Daarna bezocht hij drie jaar het seminarie in Munster, maar ging zonder priester te worden filosofie studeren aan de universiteit aldaar, promoveerde in de filosofie in Munchen (1957) en later in de theologie in Bochum (1969). Hij doceerde aan middelbare scholen, hogescholen en universiteiten, o.a. in Parijs, San Francisco, Sydney. Vanaf 1973 was hij hoogleraar filosofische antropologie en ethiek aan de Hogeschool in Dortmund. Hij speelde een belangrijke rol bij de oprichting van de *European Society for the Study of Science and Theology*. In Parijs kwam S-M in contact met de werken van Teilhard, en werd hij onderzoeker bij de Teilhard de Chardin-Stichting (1962-66). Sindsdien heeft hij zich intensief met diens werken beziggehouden en nam hij diens ideeën van een evolutionaire schepping en van de verlossing in een evoluerende wereld over. Kort voor zijn dood in 1996 voltooidde hij na vele jaren arbeid het hier te bespreken boek in de Engelse versie gedurende een jaar verblijf aan het *Center of Theological Inquiry* in Princeton.

S-M beschouwt de evolutie als een vaststaand feit, zonder zich te willen binden aan een specifieke evolutietheorie. In dit boek wil hij een theologische visie op de schepping van een evoluerende wereld ontwikkelen. Maar hij begint met het uitdelen van enkele klappen. Atheïstische en agnostische wetenschappers, die zich over het ontstaan van de kosmos uitspreken, wuift hij terzijde wegens gebrek aan theologisch inzicht. Wetenschappers als Barbour, Peacocke en Polkinghorne, die wel theologisch geschoold zijn, vindt hij sterk beïnvloed door hun wetenschappelijke uitgangspunt en zij worden niet serieus genomen door vaktheologen. Deze laatste verwijt hij geen of onvoldoende rekening te houden met de moderne natuurwetenschappelijke inzichten. S-M doet dat wel, maar rijdt af en toe een scheve schaats en bovendien toont hij op meerdere plaatsen een zeker dedain voor de natuurwetenschap.

Dan zet hij zijn werkwijze uiteen (p.12): Omdat hij in een schepper gelooft, ziet hij de kosmos als het werk van God. Omdat de kosmos evolueert, poogt hij de bedoeling van de schepper met deze dynamische schepping te begrijpen. Daarbij gaat hij, evenals Teilhard, uit van de mens als sleutel tot begrip van de evoluerende kosmos. Achtereenvolgens onderscheidt hij vier aspecten van de evolutionaire schepping: *vereniging* (hoofdstuk 1), *bewustzijn* (hoofdstuk 2), *informatie* (hoofdstuk 3) en *vrijheid* (hoofdstuk 4). Hij besluit met een theologische reflexie

over de betekenis van deze vier aspecten voor ons begrip van de evoluerende kosmos (hoofdstuk 5). Van ieder hoofdstuk ga ik op enkele punten wat nader in.

In hoofdstuk 1 geeft hij een wel zeer beknopte samenvatting van ons huidige inzicht in het ontstaan van de kosmos. Omdat hij meer nadruk legt op onzekerheden en onwetendheid dan op hetgeen we weten, is dit gedeelte niet erg helder; bovendien blijkt hij niet altijd op de hoogte te zijn van de laatste inzichten [ik meen die beter te hebben weergegeven in mijn boek (1)]. Dan stelt hij dat - ondanks de kleinheid van de mens tegenover de immens grote afmetingen van de kosmos - de mens de sleutel is tot het begrijpen van de kosmos. Hij wijst op het feit dat de mens uniek is in de kosmos in zijn waarnemings- en begripsvermogen, maar verwaarloost de argumenten voortvloeiend uit de *fine-tuning* van de fysische constanten en uit het verloop van de biologische evolutie. In een korte bespreking van het lichaam-zielprobleem concludeert hij dat lichaam en ziel een eenheid vormen, daarbij verwerpend de augustiniaanse idee dat de ziel een direct door God geschapen entiteit is. Ik ben het met zijn conclusies eens, maar hij maakt te weinig gebruik van de inzichten gewonnen uit evolutioneër en moderne neurobiologie. (2) De evolutionaire ontwikkeling van elementaire deeltjes tot de mens overziende constateert hij dat de evolutie zich voltrekt door 'vereniging', toename van complexiteit. Met Teilhard de Chardin stelt hij dat God door vereniging scheidt (p. 46). Maar dat is een koene sprong, die - hij geeft dat toe - op geloof berust. Een natuurwetenschapper kan elk van deze stappen heel rationeel op wetenschappelijke gronden verklaren. Een andere grote sprong is zijn stelling dat de liefde de kracht is die vereniging teweegbrengt, met name tussen personen. Maar dus ook tussen atomen en moleculen? S-M geeft toe dat dit geen wetenschappelijke visie is, maar een theologische visie. Naar mijn smaak is het meer een mystieke visie.

Hoofdstuk 2 gaat over bewustzijn in en van de kosmos. Hoewel hij toe wil naar de erkenning dat het menselijk bewustzijn het sleutelfenomeen voor het begrijpen van de kosmos is, noemt hij eerst de paradox dat de kosmische evolutie, die de naar waarden zoekende mens heeft voortgebracht, op den duur alle leven zal doen uitsterven. Zonder deze paradox op te lossen, wijdt hij een lange beschouwing aan de superioriteit van de menselijke geest, eindigend met de uitspraak: *In de mens wordt de evoluerende kosmos bewust en begint over zichzelf na te denken*. Een over zichzelf nadenkende kosmos is naar mijn mening noch theologie, noch wetenschap, maar mystiek. Zoals schepping een geloofspunt is, is de aanname van eeuwige natuurwetten een geloofspunt van de wetenschapper, zegt hij. Het was niet Gods bedoeling een volmaakte kosmos te scheppen; de wanorde en chaos in de schepping kunnen echter niet worden toegeschreven aan de menselijke (erf)zonde. Hij komt hier dicht bij mijn chaostheologie (3), maar in hoofdstuk 5 blijkt hij toch de *creatio ex nihilo*-leer te handhaven, al zegt hij daarvan wel dat deze ons verstand te boven gaat. *Als God bedoeld zou hebben een ordelijke kosmos te scheppen, dan zou hij spaarzamer omgesprongen zijn met de beschikbare middelen* (herhaald in hoofdstuk 4). S-M heeft niet begrepen dat de

immense kosmos nodig was om de mens te doen ontstaan: een kleinere kosmos zou ineengeklapt zijn voordat de mens kon verschijnen. Zijn mystieke neiging wordt weer zichtbaar in de opmerking: *in de mens is de kosmos op zoek naar zingeving*. Hij verwerpt het puur immanente godsbeeld van Whitehead.

In hoofdstuk 3 gaat het over informatie als kenmerk van Gods schepping. Wij zijn mensen onder meer omdat wij over geweldige hoeveelheden informatie beschikken, biologisch (ons genoom), intellectueel en technisch. Deze informatie heeft zijn eigen evolutiegeschiedenis, maar daarbij maakt hij geen duidelijk onderscheid tussen biologische en andere informatie. De informatieverschaffing neemt trapsgewijze toe in de evolutie (natuurwetten, prokaryoten, eukaryoten, dier, mens, of: Materie, Leven, Geest) en bereikt zijn top bij de mens. Hij voert dan enkele statistische berekeningen uit om te laten zien dat louter mutatieselectie {neodarwinisme) onvoldoende is om de evolutionaire divergentie tussen mens en chimpansee te verklaren. Hij benadrukt verschillen in informatieopslag tussen materie en levende wezens, en tussen genoom en hersenen. Een hoog ontwikkeld intern communicatiesysteem (tussen cellen en via het centraal zenuwstelsel) is daarbij essentieel voor de eenheid van het levende wezen. Bij de mens treedt een bewust zoeken naar steeds meer informatie op, waardoor hij gelijkenis gaat vertonen met God, in wie alle informatie verenigd is.

In hoofdstuk 4 spreekt S-M over de evolutie van de vrijheid in de schepping. Vrijheid is een fundamentele menselijke ervaring. De mens heeft meer vrijheid dan enig ander wezen. De wetenschap heeft zich daarvoor weinig geïnteresseerd, omdat deze op zoek is naar een allesomvattende, universele natuurwet (maar S-M vermeldt hier niet kwantummechanische onzekerheid en chaosgebeurtenissen). Hij verwerpt hier nogmaals dat de ziel een direct door God geschapen entiteit is, en ontkent eveneens de betekenis van strikt gefixeerde instincten voor de mens. Anderzijds merkt hij op dat de omgeving een zekere stabiliteit en voorspelbaarheid moet hebben om nieuwe soorten te doen ontstaan en zich te doen handhaven. Voorbeeld: gevoeligheid van koraalriffen voor kleine temperatuursveranderingen in het zeewater. Bij de mens noemt hij het verdwijnen van de smid, hoewel dit geen biologische maar een economische oorzaak heeft. Hij betreft het belang van vrijheid in de schepping ook op de kerk en keurt zowel fundamentalisme als anathemas af. Hij erkent het fysieke kwaad in de wereld en de evolutie (natuurlijke selectie, uitsterving, ziekte), verwerpt echter de erfzondeleer, maar heeft geen oplossing voor de theodicee. Jammer dat hij niet meer heeft kunnen kennismaken van mijn chaostheologie! (2) Hij stelt dat God een perfecte, maar deterministische wereld had kunnen scheppen, maar dat hierin zou ontbreken de liefde, die slechts in vrijheid gegeven kan worden. Vrijheid brengt dus kwaad mee, meer naarmate we op een hogere trap komen in de evolutie. De mens heeft weliswaar het morele kwaad ontwikkeld, maar ook respect voor menselijk leven en waardigheid, dus wat ik noem de 'menselijke ambivalentie'.(4) Hij besluit met de opmerking dat God de uiterste prijs betaalde voor de menselijke vrijheid in incarnatie en dood

van Jezus Christus, maar geeft in een voetnoot toe dat dit geen verklaring voor de theodicee is.

In hoofdstuk 5 spreekt S-M over God als schepper van de evoluerende kosmos. Hij memoreert dat de traditionele katholieke leer, zoals vastgelegd in de encycliek *Humani generis* van Pius XII (1950), volgens welke de evolutieleer slechts betrekking zou hebben op de ontwikkeling van het menselijke lichaam, maar de ziel door God geschapen en ingebracht is (bevestigd door de boodschap van Johannes Paulus II aan de Pauselijke Akademie van Wetenschappen, 1996, met als enige verschil dat de evolutieleer van hypothese theorie is geworden). Hij keurt het gebruik van het begrip *creatio continua* af, omdat dit bij een statische kosmos behoort {waarom?}. Ook verwerpt hij het beschouwen van de oerknal als het begin van de schepping, omdat wij niet over een tijd voor de schepping kunnen spreken, gevangen als we zijn in de kosmische tijd die met de oerknal begint. Hij introduceert dan het begrip *creatio appellata* (opgeroepen schepping): de kosmos wordt door God uit het niets tot zich geroepen, zowel begin als voortgang. Ik zie niet welk nieuw perspectief dit biedt. Hij stelt dat God de dingen niet schept als gebeurd, maar hun toestaat te gebeuren in een ontstaan door 'vereniging'. Een tot zijn gekomen eenheid kan de oproep van God slechts beantwoorden door zich te verenigen. Merkwaardige beweringen zijn: elementaire deeltjes en atomen verenigen zich langzamer dan hogere wezens; de geweldige hoeveelheid kosmische achtergrondstraling vertegenwoordigt de restmassa van de kosmos (fotonen hebben geen massa), die zich niet meer verenigt; na de oerknal gebeurde miljarden jaren niets. Gods immanentie wordt concreet doordat hij de naburige eenheid oproept zich te verenigen, waarbij liefde de creatieve kracht is. In een uitvoerige discussie over de drieëenheid concludeert S-M dat vereniging als het fundamentele proces van de evoluerende schepping gerijmd kan worden met geloof in een trinitarische Schepper. Hij komt opnieuw terug op de theodicee, en zegt dat men in het algemeen vergeet dat we niet in een volmaakt geordende wereld leven; ik meen een bevredigender oplossing te hebben geboden.⁽⁵⁾ S-M besluit met de woorden: Gods scheppende liefde is oneindig geduldig en hij onttrekt deze nooit aan de schepping of de individuele mens. De schepping, die in de mens zijn hoogtepunt vindt, wordt opgeroepen in liefde de Schepper te aanbidden voor zijn eeuwige liefde.

Noten:

1. Sjoerd L. Bonting, *Schepping en Evolutie: Poging tot synthese*, Kok, Kampen, 1996,²1997, pp. 65-146.
2. Sjoerd L. Bonting, *Mens, Chaos, Verzoening*, Kok, Kampen, 1998, pp. 90-96.
3. Sjoerd L. Bonting, *Chaostheologie*, *GAMMA*, jrg. 4 (nr.5), 42-49, 1997; uitgebreider in ref. 2, pp. 12-31.
4. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref.2, pp. 53-55.
5. Sjoerd L. Bonting, l.c. ref.2, pp. 51-68.

Inleidende woorden, uitgesproken op de openbare zitting ter verdediging van haar proefschrift op 10-12-1998 op de Katholieke Universiteit Nijmegen.
door Palmyre Oomen

Met toestemming van het College van Decanen wil ik ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit Nijmegen in het openbaar mijn proefschrift verdedigen, getiteld 'Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen', een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid. Voorafgaand aan de verdediging mag ik u in de komende 10 minuten iets vertellen over de inhoud van mijn dissertatie.

U kunt zich mijn proefschrift het beste voorstellen als twee cirkels die elkaar snijden: De ene cirkel verbeeldt de theologische problematiek van Gods werkzaamheid in de wereld (of meer toegespitst: Gods handelen). De andere cirkel verbeeldt de filosofie van Whitehead. En waar het dan uiteindelijk om gaat - het gebied waar die twee cirkels elkaar overlappen - is, of het denken van Whitehead een bijdrage kan leveren aan een theologisch doordenken van Gods handelen, en zo ja hoe. Twee cirkels en een overlagebied... dat vind je terug in de driedelige structuur van mijn boek. Ik vertel u daar nu wat meer over.

DE EERSTE CIRKEL - DEEL I:

De theologische vraag naar Gods handelen ten aanzien van de wereld

Misschien denkt u nu: goh waar je je al niet druk over kunt maken! Alsof het niet een veel grotere vraag is of God *überhaupt* wel bestaat. Je slaat die vraag kennelijk over! Zo lijkt het misschien, maar mijn inschatting is een andere. Enkel als God er iets toe doet, dat wil zeggen op de een of andere manier van invloed is op de wereld, heeft spreken over God zin, zo zou ik willen zeggen. Want een God die wel zou 'bestaan', maar die niet op de een of andere manier verschil zou uitmaken voor de wereld, is in feite niet te onderscheiden van géén God.

De visie dat God in de wereld van invloed is, kan met recht gelden als een centraal thema in de Bijbel en in de christelijke traditie (tot op heden). God wordt gezien niet als een ahistorisch beginsel, maar als actief betrokken is bij de wereld en bij onze geschiedenis.

Maar... zo centraal als de idee van Gods handelen is, zo problematisch is ze ook! In mijn proefschrift onderscheid ik twee specifieke redenen die de idee dat God handelt zo moeilijk te denken maken, twee objecties.

De eerste objectie is, dat Gods handelen niet te denken en daarom niet verstaanbaar is, omdat we de mens en de natuur inmiddels zien als uit zichzelf te begrijpen, zonder dus een verwijzing naar God, autonoom. Bovendien komen we niets aanwijsbaars van een handelende God tegen, God is geen element in onze ervaring. "Waarom zie ik u niet?" zei reeds Anselmus (11e eeuw). Wat ik kortweg aanduidt als 'autonomie-' of 'secularistatieproblematiek' laat zich daarom samen-

men als: we merken het niet en we kunnen het niet denken. En die twee aspecten versterken elkaar.

De tweede objectie komt van het terrein waar we heel pijnlijk met dat niet bemerken geconfronteerd worden: de lijdensproblematiek. Toch laat omgekeerd juist ook het lijden en het onrecht het niet toe God dan zomaar uit het verhaal weg te laten, want lijden schreeuwt ook om een fundament voor onze hoop dat het te overwinnen is.

Twee objecties, die bovendien onderling verstrengeld zijn. Een theologie die het lijden niet bagatelliseert maar serieus neemt in zijn negativiteit, kan - zo beargumenteer ik in mijn proefschrift - het dilemma tussen 'secularisatie/autonomie-idee' en 'Gods handelen' niet ontlopen, maar moet - hoe moeilijk dat ook samengaat - zowel 'de autonomie van mens en wereld' als 'Gods handelen ten aanzien van de wereld' serieus blijven nemen.

Ik werk daarom in mijn proefschrift met drie criteria voor een goede en vruchtbare theologie. Criteria dus die wenselijk zijn, maar die moeilijk te verenigen zijn:

1. het lijden moet theologisch als negatief gezien worden, dat wil zeggen als tegen Gods bedoeling en God als kracht ertegenin.
2. daarom moet de notie van God als van invloed zijnde, als handelend in stand blijven.
3. en toch moet - wil de theologie verstaanbaar zijn - ook de autonomie-idee serieus verdisconteerd worden.

DE TWEDE CIRKEL - DEEL II: de filosofie van Whitehead

Alfred North Whitehead. Geboren in 1861 Engeland, gestorven in 1947 in Amerika. Wat was hij? Een heleboel: logicus en wiskundige - natuurwetenschapper en natuurfilosoof - en uiteindelijk bekleedt hij vanaf zijn 63e tot zijn 76e jaar een leerstoel metafysica aan de beroemde Harvard University. Uit deze laatste periode stamt zijn hoofdwerk *Process and Reality*. Op dat boek is mijn onderzoek vooral gebaseerd, zij het niet uitsluitend.

Ik geef om meer dan een reden zo zelfstandig en uitvoerig aandacht aan de filosofie van Whitehead:

- Allereerst om een praktische: die uitvoerige aandacht is nodig om genoeg bagage te hebben om de vraag naar de relevantie van dit denken voor de theologie te kunnen onderzoeken in deel III.
- Het is ook nodig, vanwege het feit dat Whitehead geen theologie biedt maar filosofie. Ook wanneer zoals in mijn proefschrift het geval is, zijn denken onderzocht wordt met een theologische interesse, moet het eerst begrepen worden als wat het in zichzelf is.
- Tenslotte, speelt bij het relatief uitgebreid aandacht besteden aan Whiteheads filosofie als zodanig ook het vermoeden mee (de bevinding dus), dat er in zijn

filosofie diepergaande inzichten te vinden zijn dan tot nu toe zijn aangereikt en gemeengoed zijn in de theologische Whiteheadreceptie.

Drie dingen wil ik hier inhoudelijk naar voren brengen over Whiteheads metafysica:

- Typerend voor Whitehead is dat hij metafysica verstaat als een zoeken naar een alomvattend interpretatiekader, niet als het hebben daarvan. Metafysica betreft dus geen zeker weten, maar heeft de status van een werkhypothese.
- In Whiteheads metafysica speelt het procesmatige een cruciale rol. Alles wat 'werkelijk is' is een worden, of het resultaat daarvan: een geworden zijn. Zijn filosofie wordt daarom aangeduid als 'procesfilosofie'. Het gevaar daarvan is echter dat over het hoofd gezien wordt dat voor Whitehead terwille van de veranderlijkheid het permanente een cruciale rol speelt (zoals de vaste as voor het bewegende wiel noodzakelijk is).
- Het derde dat ik u inhoudelijk wil vertellen over Whiteheads filosofie is de visie op God erin:

Ieder werkelijk zijnde is volgens Whitehead een gebeuren. Iets dat zichzelf organiseert uit zijn vele gegevenheden teneinde iets bepaalds te worden. Een gebeuren heeft dus een richting. Welnu die richting, dat doel krijgt een wordende gebeurtenis - aangepast aan haar specifieke situatie - van God. Belangrijk daarbij is, dat dat doel het gebeuren niet vastlegt. Pas door het gebeuren in kwestie - doordat het gebeurt - wordt het doel van mogelijkheid (met meer of minder verandering) werkelijkheid. Dus als Gods handelen in de wereld dit doelgeven is, dan zit daaraan vastgeklonken dat God zo weliswaar het verlangen naar iets in de wereld bewerkstelligt, maar dat de realisering van dat verlangde afhangt van de wereldlijke gebeurens zelf.

Deze doelgevende en onveranderlijke kant van God noemt Whitehead 'Gods primordiale natuur'. Daarnaast ziet hij echter ook een invloed van de wereld op God. God ziet de concrete wereld, en als die wereld verandert, komt dat 'erbij' in Gods weethebben van de wereld. De wereld wordt zo bewaard in God ('Gods consequente natuur'). En ook hiervan gaat weer een invloed uit op de wereld. Zo is er een dubbele invloed van God, in klassieke termen: God als onbewogen beweging, en God als bewogen beweging. En dat laatste maakt deze filosofie zo nieuw ten opzichte van klassiekere metafysische schema's.

DEEL III - DE OVERLAP TUSSEN BEIDE CIRKELS

Hierin bekijk ik of dit schema van Whitehead voldoet voor de theologie, en omgekeerd wat de theologie hier voor zaken krijgt aangereikt waarmee ze verder kan komen in haar reflectie over Gods handelen.

Uit het onderzoek dat zijn neerslag heeft gevonden in drie uitgebreide hoofdstukken kan geconcludeerd worden: in Whiteheads denkmodel is werkelijk sprake van

een handelen van God; en toch wordt de autonomie-idee eerder aangescherpt dan afgezwakt, en er is sprake van een zeer ernstig nemen van het lijden als kwaad. Maar ondertussen zijn alle begrippen als autonomie en lijden en Gods handelen aangescherpt, genuanceerd.

Wat mij betreft zijn er mede daarom ook de nodige verrassingen te melden. Daarvan noem ik u er drie ter afsluiting:

- Zowel de autonomie-idee als de lijdensproblematiek worden door Whitehead uiterst serieus genomen, maar op een manier dat hij ook kritiek heeft op de kritiek. Zo vereist volgens hem een radicale autonomie uiteindelijk een verlokkelijke instantie (God). En zo kan hij zeggen dat het lijden - hoewel kwaad - in sommige opzichten te prefereren is, boven trivialiteit bijvoorbeeld. Keer op keer werden de begrippen zo nader gekwalificeerd dat er nieuwe verrassende samenhangen oplichtten.
- Tijdens het onderzoek werd mij gaandeweg steeds meer duidelijk, dat de Whiteheadinterpretatie die ik in mijn boek heb gepresenteerd op sommige punten essentieel verschilt van wat 'standaard' genoemd kan worden (wellicht omdat ik hier buiten ieder 'school'-verband werkte). En dat in dat verschil juist winst voor de theologie zit. Zo kan er bijvoorbeeld onderscheid gemaakt worden tussen een 'onpersoonlijk' werkzaam zijn van God en een 'persoonlijk' handelen van God waarin Gods kennen van de wereld en liefde voor de wereld wezenlijk betrokken zijn, en dat heeft vergaande repercussies op bijvoorbeeld de lijdensproblematiek.
- Tot slot dit: Buitengewoon verrassend voor mij was de gedachteontwikkeling rond de 'afwezigheid van God in de ervaring', waartoe Whiteheads visie gelegenheid biedt. Zo bijvoorbeeld dat God niet voorkomt in onze ervaring als 'voorwerp', als 'Gegenstand', maar als verlangen, als betekenis, als evaluatie van de wereld. God als een 'bril' waardoor je alles ziet, maar die juist als bril zelf niet gezien wordt. Hier liggen uitermate boeiende mogelijkheden voor een theologie die het gesprek zoekt met haar geseclariseerde context.

Nu moet ik echter eerst hier mijn bevindingen en gevolgtrekkingen verdedigen. Daarom geef ik na deze samenvatting van mijn proefschrift het woord terug aan u, Rector Magnificus.

Palmyre M.F.Oomen "Doet God ertoe? - Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen" - ISBN 90 435 0009 7
Kok - Kampen 1998 - 620 blzz. f 69,-- (recensie volgt)

Zentronica

- Twaalf elektronische essays -

Jin Si,

- bewaker van de poort -

Voorwoord

Een stille en absolute kracht stralen de moderne hiëroglyfen uit.
Universeel en algemeen verstaanbaar, in alle delen van de wereld.
De hiëroglyfen van de moderne techniek zijn Tao, een universele taal.

Een optimaal, technisch ontwerp is Tao, in alle eenvoud functioneel.
Gebalanceerd en streng synthetisch, in evenwicht met het geheel.
Een model voor de basis van de ideale samenleving.

In de technische wereld is het kleinste onderdeel afzonderlijk goedkoop,
maar in de samenhang even kostbaar als het duurste element in de keten.

Het evenwicht van alle delen is Tao, Omega.

Twaalf essays illustreren
de synthese van Alfa en Omega, Phaedrus, Tao, Zarathustra en Zen.
Samengesteld door Jin Si, bewaker van de poort.

Voorwoord	
Adam & Eva.....	
Het reuzengeslacht	
De besluiteloosheid der symmetrie	
De tijdsversnelling van de techniek.....	
De subtiele kracht van de basis	
Het Tao van de Traagheid	
Voeding	
De weerstandsdeler	
Harmonie.....	
Evenwicht.....	
De eeuwige kringloop	
Analyse en synthese	

Adam & Eva

Vele lange jaren geleden leefde er op deze aarde een reuzenechtpaar,
eng omsloten in een glazen wambuis.

Androgyn zijn de eerste reuzen, manvrouwelijk, gevend en nemend in één
lichaam.

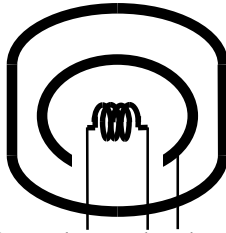
Waar de man is ook de vrouw en zij hebben elkander innig lief.

Ineengestrengeld en strelend zonder onderbreking beleven zij jaren van hun jeugd.
Hij fluistert haar woorden van liefde, sprookjes, zij hem verlangens en geheime
wensen in het oor. Hij noemt haar Anodos, de weg naar de hemel en zij hem
speels mijn vagevuur.

Zij laat haar haren groeien, omdat hij daarin zijn hand zo graag mag laten spelen;
hij schrijft haar een levenslang gedicht. En zij hebben elkander lief, want de
wereld is zo klein en er is geen andere wereld nodig, als je elkaar bemint. De jaren

des onderscheids komen en als zij hem aan haar zwellende borst drukt, bespeurt zij hoe een vreemde, ongekende warmte haar beroert.

Zijn liefde gloeit op van verlangen, en groeit van lieverlee.
Zwak, dieprood ontbrandt een bariumgloed diep in zijn binnenleven.
De warmte grijpt om zich heen.
Ineengestregeld om de roodgloeiende gever de kille ontvangster.
In de hitte woont, huist het leven, weet hij, maar zij begrijpt hem niet.

- Anode en kathode -

Proestend en prevelend hijgt hij haar zijn woorden toe.
„Ik brand van verlangen, waarom ben jij zo kil?“
Groots is zijn verlangen, nog groter haar angst.
„Waarom toch belaag je mij“, zucht zijn geliefde en wist het zweet van haar voorhoofd:
„Ik verdraag toch de hitte van je nabijheid zo slecht. Laat me met rust.“
„Ik ben de weg naar beneden“, hijgt de man, „naar het geluk“, maar zij hoort hem niet.
Als de hitte haar bereikt, sterft zij zonder klacht, want zij is de weg naar de hemel.

De goden beraadslagen over de toekomst van het reuzenpaar.
„Ziet, hoe zij elkaar bekijken“, zeggen zij, „en dit is nog maar het begin“.
„Wij hebben hen bijeen gezet als levensbron en nu heeft hij haar gedood.“
„Scheiden moet men hen van buis en haard. Het zij geschied!“.

Een nieuw ras vormen de goden en laten het op aarde gedijen.
En de nieuwe mens begint zich te vermeerderen, maar gescheiden zijn nu man en vrouw ... en zij begrijpen het niet.
Hij zoekt haar onder zo velen en loopt hen allen na, op zoek naar zijn weg naar de hemel,
haar liefkozing en geheime naam. Hij herinnert zich alleen zo weinig, want hij was nog zo jong.
Had zij soms die lange, zwarte haren als dit meisje hier? Hij mag haar zo graag strelen, maar zij wil hem niet.

Zo zoekt zij onder alle mannen nabijheid en streling, maar geen van alle mannen kan haar strelen en beminnen als de partner van haar jeugd. Zij herinnert zich alleen zo weinig, want zij was nog zo jong. Was hij blond met donkergrijze ogen als deze man? Waar is de huivering gebleven, die haar eens zo intens heeft beroerd? Zijn warmte smelt zo snel onder haar handen en de kilte grijpt om zich heen.

Tot stilstand stokken de woorden van de jeugd en de stomme eenzaamheid zien zij naderbij komen. Maar sinds die dageraad der tijden kan men hen allebei nog zien zoeken, vertwijfeld, op zoek naar de verloren helft.

Het reuzengeslacht

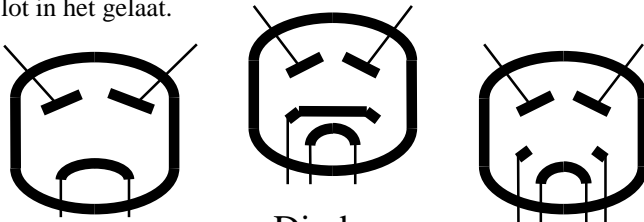
Annelies schopte een steentje ver voor zich uit,
voordat zij de werkplaats van opa Pieter binnengaat.
In zijn werkplaats brengt zij Pieter een grote envelop.
„Alsjeblief, de post“ en kijkt om zich heen.
Overall liggen schetsen, half afgemaakte schilderijen.
Aan de wand tikken levensklokken, elk met een eigen ritme.
Op tafel ligt een opengeslagen boek met de tekening van een reus.
„Is dat een echte reus, Opa?“, vraagt zij.
„Ja natuurlijk, vroeger hebben er echt reuzen bestaan“, verzekert hij.
„Is dat echt waar, Opa?“ vraagt zij ongelovig.
De lange man met de lange baard knikt bedachtzaam en staat op.
Hoog uit de boekenkast neemt hij een stoffig boek,
blaast en veegt het schoon met zijn linkermouw.
Minstens 100 jaar oud is het misschien, of nog ouder.
„Kijk“, zegt hij, „dit is het familie-album van de reuzen“.
en hij slaat de eerste, gekleurde bladzijde open.
Annelies ziet allemaal gezichten met de namen ernaast.
Gelukkig kan zij al een beetje lezen en ontcijfert AB1 en AB2.
"Hooft er ook een verhaaltje bij, Opa Pieter?" vraagt zij, hem van opzij
aankijkend.
„Ja, eh, zeker“, aarzelt opa Pieter, „maar ik kan niet zo goed verhalen vertellen“.
„Ach toe, dat geeft niet, vertel het alstublieft!“
Pieter slaat de eerste bladzijde open en begint.
Met een langzame, zware stem intoneert hij:

In het donker gloeien vlammen,
smelt de aarde tot een glazen draad.
En een kunstenaar begint te blazen,
totdat een zeepbel op het pijpje staat.

Hard is het bestaan op aarde,
 Hete lucht en grof geweld,
 Smeltend word je neergelaten,
 Leegegezogen tot het merg.

Spillebeentjes, stalen handjes,
 vastgegroeid op porselein.
 Brommend voedsel, voorgeloeid.
 Zo begint het rijk der reuzen.
 Zo begint het mensenrijk.

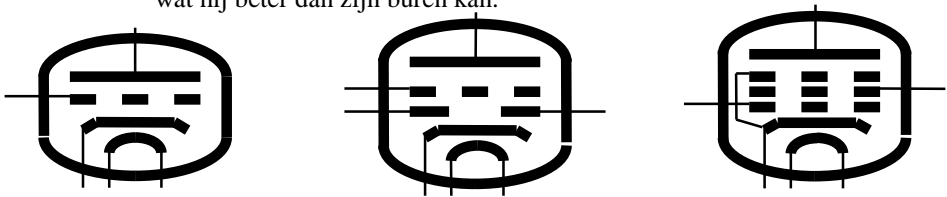
Knorrig zijn de eerste reuzen, misantropen.
 Boeren in een hard klimaat.
 Zieners, zien zij reeds het eigen
 lot in het gelaat.

- Dioden -

Annelies ziet de eerste gezichten en klapt in haar handen.
 „Ja, dat is waar, zij zijn echt oude knorrepotten, net als tante Mathilde.
 Maar hadden de reuzen ook kinderen, en gingen zij ook naar school?“
 Pieter glimlacht, want dat is inderdaad het gezicht van tante Tilde.
 „Jazeker“, zegt hij, „maar dat is een ander verhaal“.
 Het verhaal gaat nog verder en hij vervolgt:

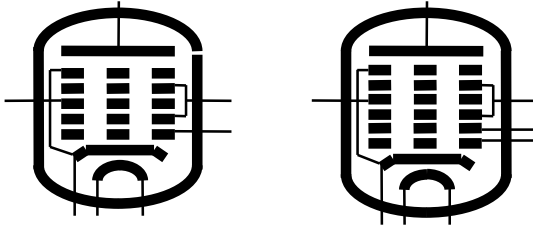
Mettertijd ontwijkt het grimmig kijken.
 Technisch, onpersoonlijk het gezichtspatroon.
 Vroedvrouw, kooplui,
 archivaris, timmerman,
 meesters, voerlui, lichtmatrozen,
 iedereen heeft als beroep gekozen,
 wat hij beter dan zijn burens kan.

- Triode, Tetrode en Pentode -

Gaandeweg wordt ieder rijker,
sieren roosters op de borst.
Zeven tressen zijn het einde,
heeft een slimmeling verklaard.

Niemand weet, hoe lang het duurde,
waar de boer een koning wordt.
Op een dag is hij gekomen,
Zeven stuks, maar zelf verdiend.

- Heptode en Octode -

Keizer is er een geworden,
heerser van een reuzenrijk.
Zeven tressen op een rijtje
en het volk is keizer-rijk.

„Prachtig, een echte keizer“, zucht Annelies. „Ja, en wat gebeurde er toen?“
Opa Pieter denkt even na en begint aarzelend:

„De reuzenkinderen zijn in opstand gekomen tegen de koning. De reuzen hadden de kinderen immers verteld, dat snoepgoed voor kinderen slecht is en alleen reuzen snoep mogen eten. Kleine kinderen was het snoepen zelfs streng verboden!“

Ongelovig staarde Annelies hem aan. „Is dat echt waar, Opa Pieter?“ Hij had haar al eens eerder zoiets verteld.

„Jazeker, en toen hebben de kinderen de reuzenkeizer gewoon afgezet. Sindsdien is er een koninkrijk van kinderen en alle kinderen zijn gelukkig, nu er geen reuzen meer zijn.“

Annelies knikte bedachtzaam, want als er alleen kinderen zijn, dan is inderdaad iedereen gelukkig. „En de reuzen, wat is daarmee gebeurd?“

„De reuzen“, zegt Pieter aarzelend, „zijn uiteindelijk verhongerd, nadat op een gegeven moment de snoeptrommel helemaal leeg was. De reuzen kunnen immers niets anders eten.“

„Wat jammer“, antwoordde het meisje, want zij had graag eens een reus ontmoet.

De besluiteloosheid der symmetrie

Traag tikt de eerste klok: de hartslag van het reuzenpaar.

De zware ballen werpt het tweetal om de beurt elkander toe
en zuchtend vangen zij de ballast op en wikken, wegen,
voor de zwaai het hoogste punt bereikt.

Betrouwbaar in bedrijf, maar wee, als de beweging stokt.

Symmetrisch staat het tweetal stil, staart elkaar aan.

„Begin gerust, ik zal je volgen“, zegt de een.

„Nee, nee, ik ben beleefd, kan niet beginnen“, zo luidt het wederwoord.

„Mijn aanbod geldt, jij moet beginnen, anders smelt de tijd.“

„Geen sprake van, het is jouw beurt, kom op!“.

Besluiteloos staan zij zo te kijken, omdat van beiden geen beginnen wil.

Zo vervluchtigt soms de tijd, als opgewonden klokken blijven staan.

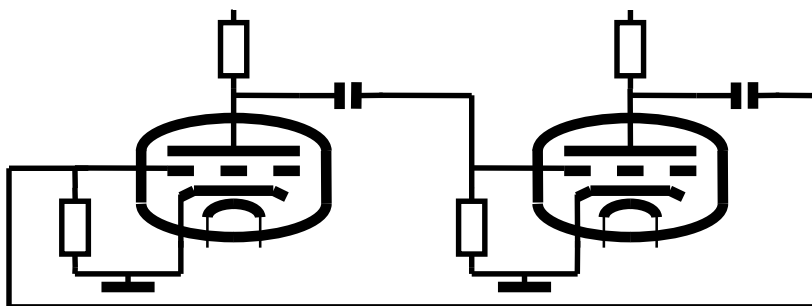
De goden zagen neer op aarde, waar de tijd was blijven staan.

„Ziedaar, twee kloksoldaten. Waar twee gelijken bezig zijn,
begint de strijd om het bestaan. Laat ons iets nieuws bedenken.

Wij maken de een iets ander dan de tweede.

De eerste noemen wij de vrouw, de tweede dan de man.

Laat deze twee nu samenwerken, als een paar.“

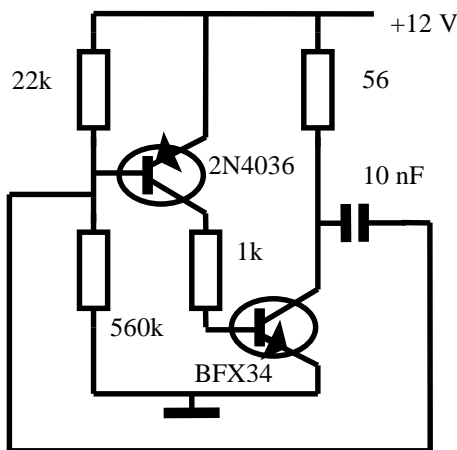

- Multivibrator -

De tijdsversnelling van de techniek

Razend, opgewonden en ongeduldig, slaat de hartslag van een ongeboren kind,
Kalmerend en berustend daarentegen is des moeders levenstakt.
De oude klokken zijn als moeders, stralen kalmte en gezag,
maar nieuwe klokken zijn onrustig als het wordend menskenkind.

Een nieuwe klok, een nieuw geluid. De hartslag van een nieuwe tijd.
Steeds sneller slaat het ritme van de elektronica,
een duldeloze dirigent.
Zo ongedurig is ons leven,
rusteloos verwachten wij de naaste tik.
De onrust in de klok regeert ons, ons hart.

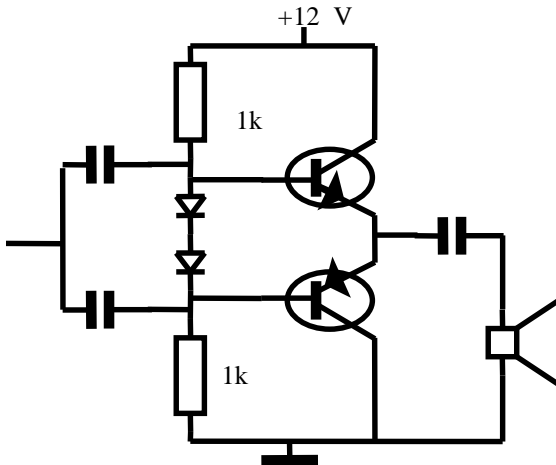
- Oscillator -

De schoonheid trekt aan ons voorbij, steeds sneller.
Des nachts van onze slaap beroofd,
vol spanning wachtend op de dageraad, steeds heller...
Een nieuwe dag, gelukkig, ontwaken wij met kloppend hoofd.

De subtiele kracht van de basis

De intelligente leest het schema, maar wie zichzelf leest, heeft inzicht in zichzelf.
Het Tao van de basis heeft geen naam, zo smal en zo onzichtbaar.

Moeiteloos regeert de basis, waar de collector wordt gevoed.
Maar slecht gevoed wordt zij een ballast en oorlog volgt haar op de voet.

- versterker-

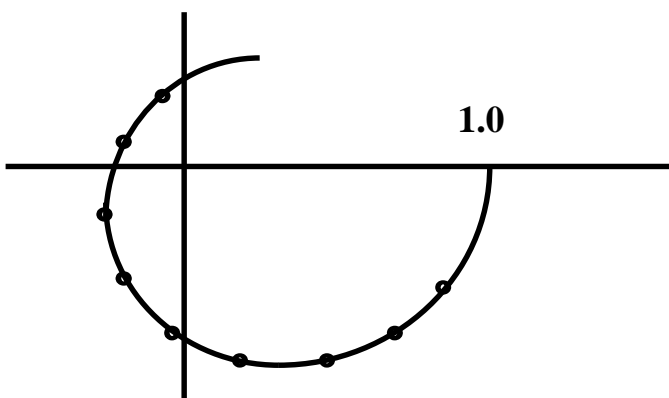
Een smalle plaat bestuurt de stoomboot in beweging.
Een vingertip geleidt de zeilboot in een volle vaart.
Bij stilstand werkt het roer zo levenloos, verlaten.
De vaart maakt dus het roer eerst echt wat waard.

Moeiteloos en willig laat het volk zich leiden,
als de gemeenschap volle toeren draait.
Wie afremt, bijdraait, hij lette op de boom,
zo menig leider is van dek gemaaid.

Het Tao van de Traagheid

Traagheid is de grondslag van de basis.
Pauzenloos sluit zij zich kort.
De massa maakt de basis evenwichtig,
waar wind de lichten van de kansel stort.

De trage basis buigt de snelle fase, voor diens tijd gekomen is.
Een wijze leider buigt de golf op tijd.
De dwaze tracht de slag te breken en breekt zelf.
De ware wijze mijdt.

- Stroomversterking -

De snelle basis is gematigd, verzadigd reageert zij traag.
Een trage leider volgt het volk niet graag.
Beoefen matigheid en het volk heeft weinig nodig.
Gezonde markten kennen weinig vraag.

Een snel signaal verlangt een snelle leider.
Wie op zijn tenen staat, kan niet meer stilstaan en moet lopen,
maar stoot dan ook op een gesloten deur.
Wie niet verlangt, die vindt zijn poorten open.

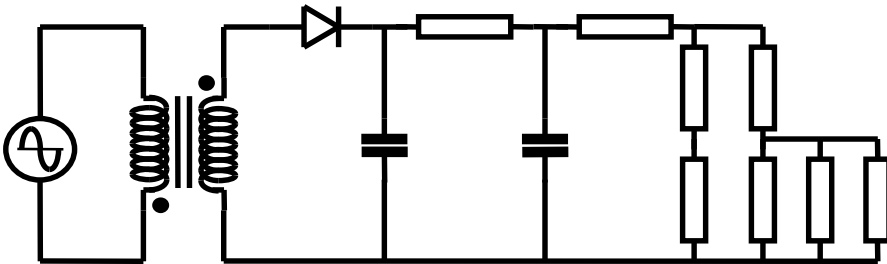
Voeding

Energie levert het zonlicht, omgezet in druivensap,
brandstof voor een plantencel en opgeslagen in het blad.

Wie leeft, die voedt zich niet met leven,
maar voedt zich met de dood.
De voeding is een transformatie,
van een leven via dood naar ander leven.
Wat pulseert wordt doodgestoken, en verhit.
Dampend zetten wij op tafel, wat kort voorheen nog levend is.

Leven is een vloeiend water, stilstaand leven staat kort voor de
dood.
Leven laat zich niet opslaan, opgesloten is het ijzig, levenloos.

Drie formaties kent het leven. Drie gestalten noem ik U:
De wisselende spanning en de sinus-stroom, die leeft,
maar ook de effen spanning van de dood.

- netvoeding -

In de bank, zo heet het slachthuis, condenseert het leven tot papier.
Levensbloed naar drukkerzwart,
optelbaar en dividend-baar, aandeeLOPTIES zonder hart.
Totdat het bankgebouw, vol leven als stenen tempel is verstart.

De levensstroom verzet zich tegen transformatie.
biedt weerstand aan de opslag in de diepvrieskist.

Groen zijn bladeren, net zo groen als het biljet.
 De dode groenrug groeit als schimmel, schuwt het licht.
 Maar levend groen kan men niet opslaan:
 het is een kind van Tao's licht.

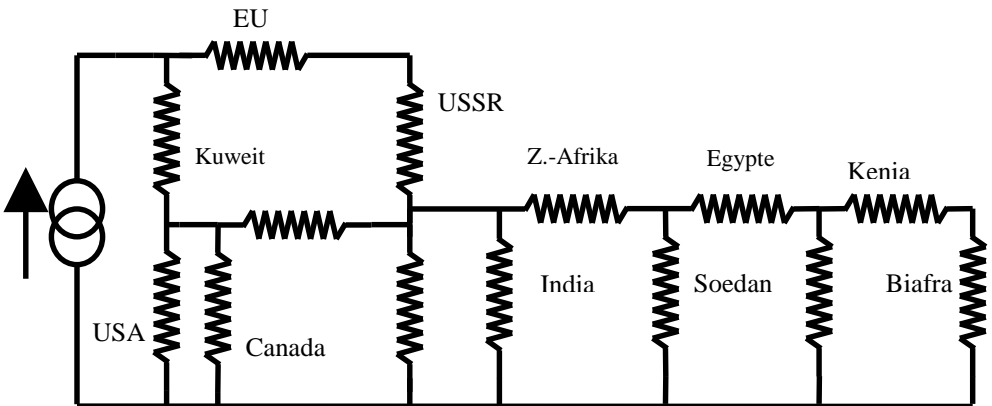
De weerstandsdeler

De weerstand transformeert de levensstroom naar levensspanning.
 Waar weerstand vlucht, regeert een klamme dood.
 Een leider is ook nooit geleider.
 Geleiders verleiden ons, tot kortsluiting en nood.
 De weerstand hoort bij jonger leven en weerstand biedt vooral de jeugd.
 Gerechtigheid regeert met weerstand. Gerechtigheid is seniorendood.

Een weerstandsdeler deelt het voedsel op.

Waar voedsel eerlijk wordt verdeeld, daar lijdt de honger nood.
 Weerstand regelt levensstromen, en zet de spanning om in stroom.

Aan weerstand biedt het leven leven, en weerstand biedt het aan de dood.

- weerstandsdeler -

Aan de rand van deze wereld reikt onze levensstroom net niet.
 Stilte heerst hier bij het sterven. De honger snoert de monden voor de tijd.
 De ogen sperren zich w i j d !
 voordat het lichaam aan de honger sterft.
 Al wie verzadigd zijn, sluiten de ogen en blijft de aanblik aangenaam bespaard.

Zo heerst er rondom vrede en gerechtigheid op aard.
Geruisloos woekert sterfte in de benen, maar dofheid tekent het gelaat.
Wanneer de pijn zich opwerpt, weet men beter, wordt men beter, of het is te laat.....

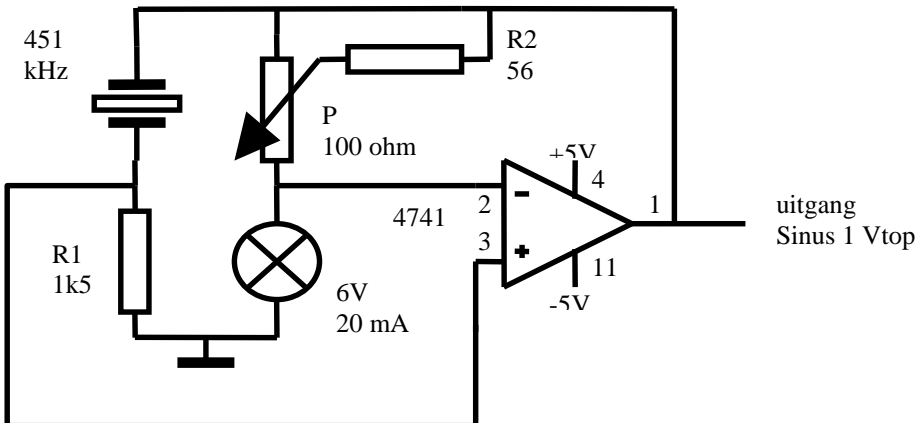
Een weerstand is zo onbeduidend, voor wie hier schakelt, maar elke weerstand heeft zijn zin.
Het kleinste deel is functioneel zoals het grootste en in de samenhang ontstaat pas kwaliteit.
Dit is het Tao van de weerstand, die zijn schepper niets verwijt.

Harmonie

Een brug ligt op een lijn en overbrugt een kloof.
Een brug is steeds op zoek naar harmonie en midden.
een compromis van grenzen, een centrum op de lijn.

De een zoekt harmonie met het zwaard, door bidden,
de ander zoekt het evenwicht door inzicht of in wijn.

Twee leuningen beschermen de bouwers en passanten.
als armen aan een weegschaal met toeschietende handen.

- Meachambrug (1938) -

De ideale leefbalans is in de zwaartekracht toch vederlicht.
Wie zonder wensen leeft, heeft steeds zijn brug in evenwicht.

De middenweg behoeft geen sporen, waar breed getreden wegen onvoldoende zijn.

De hoofdweg wemelt nog van rovers, van spelers en gespuis.

Een zijweg voert nooit naar een brug en is nog eenzaam.

De reiziger heeft haast, vertrouwt toch liever op zijn vuist.

Nieuwsgierigheid geleidt, misleidt de mensheid.

Een wijze leider mijdt de gier, alert op vrede in zijn huis.

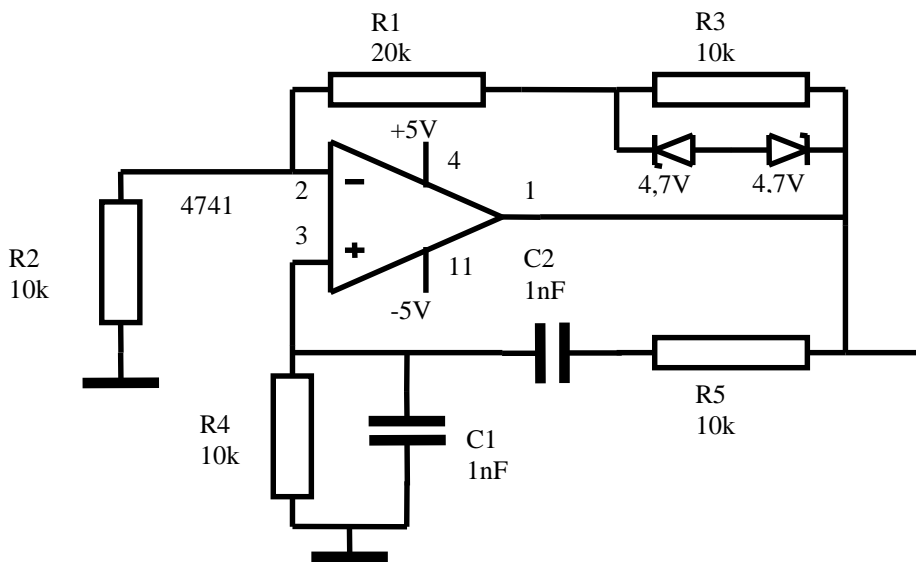
Evenwicht

Drie bruggen noem ik ik U:

De bruggen zonder leuning,

een weegschaal zonder afgrond,

de ideale brug.

- Wienbrug-oscillator -

Een oorlog overbrugt geschillen zonder leuning,

zodat zovelen sterven als het afval in de kloof:

die afgrond naast de weegschaal, de donkere alkoof.

De grootste macht bereikt de baby. Nog buigzaam is zijn
botwerk.
Zijn spieren zijn ontspannen, maar zijn greep is ijzersterk.
Waarom ? Het leeft in harmonie.

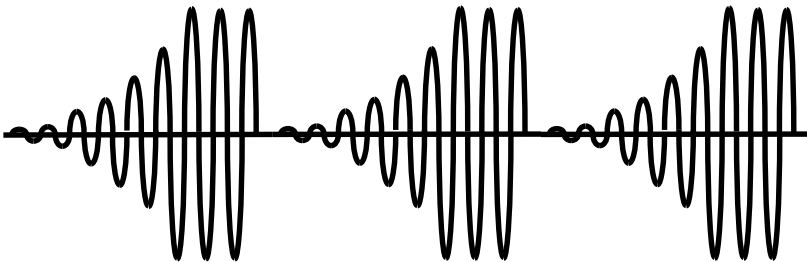
Het kind groeit met de afgrond en ziet het koord verschijnen.
Dan ziet het ook de leuning mettertijd verdwijnen.
Hier is de angst, daar het verlangen.
Het grijpt de hand, die wordt gereikt.

Een kabel is een echtpaar, gespannen over afgrond.
Twee mensen als balans-stok voor de koorden-danser.
Twee zielen in balans vereend,
maar evenzeer vervreemd.

De ideale leefbalans is in de zwaartekracht toch vederlicht.
Wie zonder wensen leeft, heeft steeds zijn brug in evenwicht.

De eeuwige kringloop

In den beginne is het ruisen van de zee. Er is nog niets vertaald.
Er is geen streven en geen sterven. De voeding is nog onbepaald.
Een vreemde hand grijpt in de keten. Vanaf dat tijdstip vloeit er bloed.
Zachtaan, welhaast verlegen, begint het leven aan een zijn.
Pulseert en groeit, tot de verzadiging verschijnt.
De maat is vol, er komt een tweede maat.
En Brahma keert terug naar den beginne.
Waar niets is, als het ruisen van de zee.
Hij neemt herinneringen mee.

- **aanloopcurven** -

De oorlog baart het nieuwe kind uit chaos.

Het kind groeit op, en leert balans.
en leeft stabiel als androgyn.
De nieuwe mensheid krijgt een kans.

Een echtpaar vormt een kinderpaar,
maar het begrijpt de ander niet.
Uit strijd groeit weer een oorlogschao.
Een nieuwe cyclus in verschieft.

Analyse en synthese

De onbegrepen pulsenreeks heet in de volksmond ruis.
Het is de taal van de barbaar,
gehoord maar onverstaanbaar.
Signalen ja, maar in een ordelijk systeem niet thuis.

Veel is er onbegrepen, gehoord, gezien, maar nooit verstaan.
Het kwade kan men snel verwerpen, maar God neemt zelden op een leemte plaats.

Het goede, dat ik zeggen kan, dat is niet onze God.
De ongenoemde God heeft zon en aarde voortgebracht.
En met een naam is God de Goede,
van alle dingen moeder.

Wie analytisch leest, ziet de details, maar onbewust vertroebeld en verruist,
bewust synthetisch zie ik vèr-zicht, klaar van kleur en zonder ruis.

De analyse en synthese stammen uit dezelfde bron.
De tegenpolen van een echtpaar, andro-gyna.
Alleen verenigd zijn zij Tao,
intens verenigd zijn zij Omega.....

I. VARIATIE OP EEN THEMA

Benedict M. Broere

"Het vormen van variaties op een thema is waar creativiteit werkelijk op neerkomt." -
*Douglas R. Hofstadter*¹⁶

"TATATATAAAAA, TATATATAAAA, tatatata-tatatata-tatatata, tatatata-tatatata-tatatata, tatatataaaaata, tatatataaaaata, TaTaTaTaaTaaaaTieeeeeee: TA TA TA TAAAAAAA..."
Ludwig van Beethoven, Symfonie Nr. 5 c-moll op. 67

"Daarom is het nodig het spoor te volgen van wat verbindend is. En ofschoon de gedachtegang verbindend is, leven de meeste mensen alsof zij een inzicht hebben dat losstaat van elk verband."
*Heraclitus*¹⁷

Is de wereld de variatie op een universeel thema? Is er een Logos, een Idee der ideeën? Is er een idee die als eenheid aan de basis ligt van de veelheid van ideeën uitgedrukt in de werkelijkheid? En mocht dit zo zijn, zijn al deze ideeën dan terug te voeren tot dit beginsel, zodat Heraclitus gelijk heeft met zijn: Eén uit alles en alles uit één?

Verder: Is het eerder in artikelen door mij geponeerde AOS-principe mogelijk een goede kandidaat voor dit universeel variatieprincipe? En als dit zo zou zijn - wat men nooit zeker kan weten, maar wat wel steun kan vinden (*vindt* volgens mij) in de ervaring - wat is dan de betekenis ervan voor ons mensen en voor onze toekomst? Wat gaat het ons aan? Wat hebben we eraan?

Hieronder het vervolg van het artikel *Variatie op een thema* waarin deze vragen behandeld worden. Met in dit deel II een samenvatting van eerdere omschrijvingen van AOS, aangevuld met nieuwe voorbeelden van hoe dit principe tot expressie komt in de natuur, het menselijk bewustzijn, de cultuur en de diverse wereldbeelden.

AOS

Het AOS-principe is een idee, thema of variatiebeginsel, bestaande uit:

- A**, *analyse*, ontleding, differentiatie, fragmentatie, demontage, destructie, ontbinding, divergentie, het vormen van veelheid uit eenheid;
- O**, *omega*, schoonheid, kwaliteit, het goede, heel algemeen het product van analyse en synthese; en
- S**, *synthese*, opbouw, ontwikkeling, groei, integratie, convergentie, het vormen van eenheid uit veelheid.

¹⁶ William H. Calvin, *De rivier die tegen de berg opstroomt. Een reis naar de oorsprong van de aarde en de mens*, Bert Bakker, Amsterdam, 1993, p. 506

¹⁷ Heraclitus, *Spreuken*, vert., ingeleid en toegelicht door Cornelis Verhoeven, Ambo, Baarn, '93, p. 2.

Dit AOS-principe, dat je ook zou kunnen omschrijven als een centraal organisatieprincipe, maakt dat alle verschijnselen in het universum op de een of andere manier het product zijn van het samenwerken van analytische processen met synthetische processen. Algemeen geldt daarbij dat delen gehelen vormen (synthese) en omgekeerd gehelen delen (analyse).

Deze samenwerking van analyse en synthese is zichtbaar in bijvoorbeeld *dissipatieve* systemen, waarin op basis van energieverbruik (afbraak, analyse) orde ontstaat (een structuur, organisatie, synthese), zoals een waterval zich vormt door de toevoer van water. Of zoals een mens op basis van een constante voedselvoorziening (eten, vertering, energieverbruik) opgroeit tot volwassene. Of - nog anders - zoals bijvoorbeeld orgaanellen op basis van materiaalopname en -verbruik groeien en zich in stand houden.¹⁸

Analyse en synthese zijn tevens zichtbaar in bijvoorbeeld het proces van botvorming, zoals dat blijkt in de groei van het skelet van kind tot volwassene. De bioloog Arnold van den Hooff: "Elk been in ons lichaam heeft zijn heel eigen specifieke vorm van krommingen, richels, gaten en uitsteeksels. Die vorm verandert - ondanks de groei - nauwelijks van geboorte tot volwassenheid. Dit impliceert een voortdurend ingenieus ruimtelijk en perfect geregeld samenspel van [analyse] botafbrekende en [synthese] botvormende cellen ter handhaving van de specifieke vorm van het bot."¹⁹

Analyse en synthese vormen ook de basis van bijvoorbeeld de groei van eicel tot organisme, met daarin een opeenvolging van momenten van [analyse] de deling van de cel en [synthese] de integratie ervan. Ken Wilber: "Alle natuurlijke en gezonde groeiprocessen die wij kennen voltrekken zich door middel van differentiatie en integratie. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de groei van een complex organisme uit één enkele eicel: de zygoot deelt zich op in twee cellen, het delingsproces zet zich voort tot vier, acht, zestien, tweeëndertig cellen... enzovoort, totdat er letterlijk miljoenen cellen zijn. En terwijl deze fascinerende *differentiatie* gaande is, worden de verschillende cellen *geïntegreerd* in samenhangende weefsels en systemen in het hele organisme. Dit proces van differentiatie en integratie maakt het mogelijk dat één enkele cel zich ontwikkelt tot een meercellig organisme, een complex systeem dat een schitterende, integraal functionerende eenheid vormt."²⁰

¹⁸ Rolf Kasper, *Prigogine en Teilhard de Chardin*, GAMMA 3 juni 1998; Ilya Prigogine & Isabelle Stengers, *Orde uit chaos*, Bert Bakker Amsterdam, 1985. Zie ook: Fritjof Capra, *Het levensweb*, Kosmos-Z&K, Utrecht, 1996; de artikelenserie over *proces-theologie* van prof. dr. C. Boelhouwer in GAMMA 3 t/m 6, 1997; en: William H. Calvin, *De rivier die tegen de berg opstroomt. Een reis naar de oorsprong van de aarde en de mens*, Bert Bakker, Amsterdam, 1993.

¹⁹ Arnold van den Hooff, *De schok der biologie. Essays over de plaats van de moderne biologie in ons mensbeeld*, SUN, Nijmegen, 1995, p. 114.

²⁰ Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, Servire, Utrecht, 1998, p. 89.

Samenwerkende analytische en synthetische processen zijn eigenlijk overal aanwijsbaar. Of het nu zo is, dat gehelen delen worden en georganiseerd worden tot grotere gehelen of dat delen geïntegreerd worden tot gehelen om uiteindelijk weer uiteen te vallen in delen die de bouwstoffen vormen van andere gehelen, onmiskenbaar erin is steeds het samenwerken van analyse en synthese om iets hogers te bereiken, een bepaalde organisatie: molecuul, organisme, cel, mens, stad, uiteindelijk omega. Het toont een heelal dat, zoals Teilhard dacht, toewerkt *niet* naar maximale entropie (analyse) maar naar maximale kwaliteit (synthese-omega). Of dat als in een symfonie toewerkt naar een hoogtepunt, om dan *daarna* uiteindelijk af te sterven. Teilhard de Chardin: "Het heelal voltooit zich in een synthese van middelpunten, volstrekt in overeenstemming met de wetten van vereniging. God: middelpunt der middelpunten. [...] Dit is volkomen het punt Omega..."²¹

AOS en het menselijk bewustzijn

Aansluitend op de alomtegenwoordigheid van het AOS-principe en doordenkend op overwegingen van Van Riemsdijk, Sperry en Calvin heb ik verondersteld dat ook het *menselijk bewustzijn* het product is van een samenwerken van analyse en synthese. Dat het bewustzijn, het mentale en het 'ik-besef', een hogere synthese of organisatie is van een hele reeks van hersenactiviteiten.²² Een psychische stoornis als bijvoorbeeld *autisme* - dat wordt begrepen als een onvermogen om de verschijnselen van de ervaring normaal waar te nemen, te interpreteren en te organiseren - is dan te wijten aan een *falen* van deze synthese.²³

Hierop nauw aansluitend is tevens naar voren gebracht - en wel doordenkend op de onderzoeksresultaten van Roger Sperry en de latere interpretaties daarvan door Marilyn Ferguson e.a. - dat **AOS** werkzaam lijkt te zijn in het menselijk bewustzijn zelf in die zin

- dat *analyserende* (A) bewustzijnsvormen, zoals die voornamelijk verbonden zijn met hersenfuncties in de linkerhersenhemisfeer, dominant zijn in: taal- en rekenvaardigheid, logisch-wiskundig redeneren, nauwgezet ontledend onderzoek, afstand nemen, abstraheren, reduceren, objectiveren, manipuleren, individualisme, concurrentiedenken, materialisme, rationaliteit, relativisme, scepticisme, nihilisme, enzovoort,
- dat *syntheserende* (S) bewustzijnsvormen, zoals voornamelijk verbonden met hersenfuncties in de rechterhersenhemisfeer, dominant zijn in: ruimtelijk inzicht

²¹ Pierre Teilhard de Chardin, *Het verschijnsel mens*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1965, p. 264. Zie Peter Russell, *Wereldbrein. De aarde ontwaakt*, Ankh-Hermes, Deventer, 1983; Frank J. Tippler, *De fysica van de onsterfelijkheid. Moderne kosmologie, God en de wederopstanding*, Anthos, Baarn, 1996; Keith Ward, *God, toeval en noodzaak*, Ten Have, Baarn, 1997.

²² Zie: Benedict Broere, *The Big Picture*, GAMMA 2, april 1998; Jan van Riemsdijk, *De wonderen luisteren naar de wetten. Elementen van een neurofilosofie*, Kok Agora, Kampen, 1997.

²³ Zie het artikel *In een vreemde wereld. Autisme is verstoorde informatieverwerking* van Hendrik Spiering, NRC Handelsblad, 2 mei 1998. Daarin de kinderpsychiater prof. dr. H. van Engeland: "Autisten lijden aan een basaal defect om uitwendige prikkels te verwerken. Ze slagen er niet in om samenhang in hun omgeving te ontwaren."

en voorstellingsvermogen, intuïtie, fantasie, verbeeldingskracht, ritmegevoel, muzikaliteit, emotionaliteit, helderziendheid, patroonherkenning, associëren, generaliseren, socialiseren, communicatieve vaardigheden, romantiek, erotiek, collectivisme, gemeenschapsdenken, religiositeit, spiritualiteit, animisme, mystiek, loyaliteit, overgave, dogmatisme, enzovoort

- en dat de diverse vormen van **samenwerking ten goede (O)** van beide bewustzijnsvormen, vooral manifest zijn in creativiteit en creatieve prestaties, in dichtkunst, schilderkunst, architectuur, politiek, onderneming, enzovoort, algemeen de bloeiende cultuur.²⁴

globaal twee mentaliteiten

Op basis van deze typering kan men spreken van analysedominant bewustzijn en synthesesedominant bewustzijn, bewustzijnsvormen die in hun expressie kenbaar zijn door respectievelijk een overmaat aan analytische dan wel synthetische vaardigheden. Ter illustratie van beide bewustzijnscomplexen de volgende citaten, het eerste typerend voor analysedominant, de twee daaropvolgende voor synthesesedominant:

"Als lucht aan de beweging weerstand biedt, zou een lichaam zonder de aanwezigheid van lucht hetzij op zijn plaats blijven, omdat het nergens heen kan gaan, hetzij, als het eenmaal in beweging was, zich steeds met dezelfde snelheid blijven voortbewegen. Daar dit absurd is, is het bestaan van een lege ruimte onmogelijk."

*Aristoteles (384-323)*²⁵

²⁴ Zie: Benedict Broere, *AOS in de culturen*, GAMMA 5, aug. 1997 en: Benedict Broere, *Analyse, synthese en omega*, GAMMA 2, dec. 1996. Een interessante aanvulling hierop geven: Robert Pool, *Eva's Rib. Een fascinerende kijk op sekseverschillen*, Forum, Amsterdam, 1995, en: Klaus Thiele Dohrmann, *Intuïtie. Goddelijke vonk of verborgen kennis?*, Elmar, Rijswijk, 1992. De analyse- en synthesefuncties worden vaak geassocieerd met respectievelijk mannelijk en vrouwelijk. Dit heeft te maken met accentverschillen in het gedrag van mannen en vrouwen - verschillen die pas tevoorschijn komen als je het (aldus statistisch optredend) gedrag onderzoekt van grote aantallen mannen en vrouwen (binnen bijvoorbeeld organisaties of gehele culturen). Dan blijkt namelijk dat mannen in hun gedrag meer analysefuncties tot expressie brengen, en vrouwen meer synthesefuncties. Sinds de onderzoekingen van Sperry, Ornstein, Gazzaniga e.a. eind jaren zestig, is er sprake van een toenemende articulatie van de samenhang hersenen-bewustzijn-wereldbeeld. Zie o.a. het werk van Marilyn Ferguson *De aquariussamenzwering*, Fritjof Capra *Het Keerpunt*, Willis Harman *Omwenteling* en Hein Stufkens *Heimwee naar God*. Algemene teneur daarin is het teveel aan rationaliteit, individualisme, Yang-mentaliteit en 'linkerhersenhelptdenken' in de westerse cultuur, en de noodzaak van harmonisatie met de yin-tegenpool.. Interessant in dit verband is ook David Loye *De sfinx en de regenboog*. Dan nog is het belangrijk op te merken dat het analyse- en synthesefuncties koppelen aan resp. de linker- en de rechterhersenhelft niet al te strikt mag gebeuren. Onderzoek toont aan dat bijvoorbeeld 'taal' ook in de rechterhersenhelft kan zitten. Verder is gebleken dat mensen in het algemeen beide hersenhelften gebruiken. Zie: Guy Claxton *Hazenbrein en schildpadgeest. Intelligenten worden door minder te denken*, Contact, Amsterdam/ Antwerpen, 1998, p. 301-302. Onderscheid is ook hier alleen te maken naar accentverschillen die vooral optreden bij statistisch onderzoek (Hofstede e.a.) en onderzoek naar historische expressie. Het blijkt dan dat - heel globaal gezien - veel moderne westerse culturen analysedominant zijn (individualistisch, materialistisch enz.), en veel andere culturen daarnaast en daarvóór synthesesedominant (collectivistisch, religieus enz.).

²⁵ J.D. Bernal, *De wetenschap als maatschappelijk proces*, Het Spectrum, Utrecht/Antw., '71, dl 1, p. 137.

"Voortaan zult gij de aarde zijn en zullen de mensen op u leven en op uw buik stappen. Gij zult voor hen als een moeder zijn, want uit u zullen de lichamen ontstaan en tot u zullen zij terugkeren. De mensen zullen als het ware in uw schoot leven en erop slapen. Uit u zullen zij hun voedsel halen, want gij zijt rijk aan voeding en zij zullen ieder stuk van uw lichaam benutten."

(*Uit een mythe van de Noordamerikaanse Thompson-indianen*).²⁶

"De ogen van mijn ziel waren geopend, en ik onderscheidde de volheid van God, waarin ik de gehele wereld omvatte, hier en voorbij de zee, de afgrond, de oceaan, alles. In al deze dingen kon ik niets anders zien dan de goddelijke macht, op een manier die volkomen onbeschrijfbaar is. Mijn ziel vloede over van verwondering en riep met luide stem uit: 'De wereld is vol van God.'"

Angela de Foligno (±1248-1309)²⁷

Mentaliteitsontwikkeling

Historisch gezien heeft het syntheses dominant bewustzijn zich als eerste gemanifesteerd in de *prehistorie* bij de culturen van de natuurvolkeren, de jager-verzamelaars en de vroegagrarische samenlevingen in de vruchtbare gebieden. Om daarna onder invloed van factoren als het groter en complexer worden van de culturen (taakverdeling, stratificatie), hun onderlinge concurrentie (overleving, expansie) en hun groei in wetenschap en techniek (beheersing materie) te transformeren in een bewustzijn waarin het *analytische* een steeds belangrijker rol speelt. In de 19e en 20e eeuw resulteert dit dan na een eeuwenlang proces van opkomst, bloei en verval van vele culturen uiteindelijk in de *moderniteit* van de Westerse cultuur.²⁸

²⁶ D.Maclagan, *Scheppingsverhalen*, De Haan, Bussum, 1976, p. 26.

²⁷ John Ferguson, *Encyclopedie van de mystiek en de mysteriegodsdiensten*, vertaling en bewerking: Simon Vinkenoog, Het Wereldvenster, Baarn, 1979, p. 18. ²⁷ D.Maclagan, *Scheppingsverhalen*, De Haan, Bussum, 1976, p. 26.

²⁷ John Ferguson, *Encyclopedie van de mystiek en de mysteriegodsdiensten*, vertaling en bewerking:

²⁸ Zie: J.D. Bernal, *De wetenschap als maatschappelijk proces*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1971. Bernal schetst de ontwikkeling van de wetenschap vanaf de Steentijd tot in de huidige tijd, en geeft daarmee zo onbedoeld een weliswaar niet volledig maar wel tekenend beeld van de opkomst van het rationele, analytisch dominante bewustzijn. Goede aanvullingen hierop zijn bijvoorbeeld: Elisabeth Badinter, *De een is de ander. De relatie tussen mannen en vrouwen*, Contact, 1994, dat een beschrijving geeft van de rolverdeling van mannen en vrouwen vanaf de Steentijd tot in de 20e eeuw; David S. Landes, *Arm en rijk. Waarom werd het westen rijk? Het opzienbarende en overtuigende antwoord van een gezaghebbend historicus*, Het Spectrum, Utrecht, 1998, over hoe gunstige klimatologische en geografische omstandigheden en een voor innovatie en individuele lotsverbetering gunstige mentale software (joods-christelijk en grieks-romeins gedachtegoed) de basis vormen van de moderne welvarende democratieën en over hoe ongunstige klimatologische en geografische omstandigheden en ongunstige mentale software de basis vormen van armoede, inertie en onderdrukking in grote delen van de niet-westerse wereld; W.C. Fiege, *Leven zonder antwoord. Religieus-humanisme als tragisch-herosche levenshouding*, Van Gorcum, Assen, 1985, over de crisis van de westerse cultuur (te grote analysedominantie: hedonisme, nihilisme, relativisme) en de voorgeschiedenis daarvan.

Het vroege synthesesedominant bewustzijn van de prehistorie is dan te begrijpen als een bewustzijn dat zich innig verbonden weet met de omringende wereld en de verschijnselen daarin, de familieleden, de stamgenoten, de wezens van de natuur. Een wereld die tevens als vol van leven wordt ervaren, vol van geheimzinnige krachten en processen van goden en geesten, waarvan men zich afhankelijk weet en waarmee men communiceert middels gebed, offer en ritueel. De cultuurfilosoof Louis Dupré:

"De mythische denkwijze brengt geen scheiding aan tussen het zelf en de wereld in de vorm van een subject-objecttegenstelling. Ze verenigt beide in de vorm van een sterk gepersonaliseerde visie: 'De primitieve mens heeft slechts één manier van denken, één manier van uitdrukken, één manier van spreken - de persoonlijke. Dat betekent niet (zoals vaak wordt gedacht) dat de primitieve mens, om natuurlijke verschijnselen te verklaren, menselijke eigenschappen toekent aan een onbezielde wereld. De wereld is voor de primitieve mens noch onbezielde noch leeg maar juist vol leven; en het leven bestaat individueel in mens, dier en plant en in elk verschijnsel waarmee de mens wordt geconfronteerd.'^{29/30}

eenheidservaring en onvermogen tot objectiveren

De vroege mens staat dus heel anders in het leven dan tegenwoordig de westerling. De ervaring is heel anders, andere dingen zijn belangrijk, andere dingen worden waargenomen en hetzelfde wordt anders ervaren. Je zou kunnen zeggen dat de vroege mens een heel andere 'bril' op heeft dan de moderne, dat in de ervaring van de vroege mens alles veel meer ineenvloeit en samenhangt en verbonden is. Terwijl bij de moderne mens alles veel meer is afgescheiden, uitgesplitst en gefragmenteerd.

Zo karakteriseert de antropoloog Rik Pinxten dit verschil o.a. in het onvermogen van Navajo-indianen om zich mentaal een modelmatig beeld te vormen betreffende bijvoorbeeld de planeet Aarde of het zonnestelsel. De Navajo is daartoe niet in staat, weigert dit zelfs, ook na nadere uitleg, en volhardt in de overtuiging dat hij leeft in een bepaalde ruimte temidden van bodem, bossen, dieren en lucht. Er is een verzet tegen of onvermogen tot *objectiveren*, afstand nemen en 'je een beeld vormen van'.

Verder is opmerkelijk dat de Navajo niet denkt in delen en gehelen (zoals normaal is in de westerse cultuur). In zijn taal zijn ook de woorden daarvoor niet aanwezig, omdat hij nu eenmaal de fenomenen anders ervaart. Zo wordt een boom bijvoorbeeld aangeduid met een werkwoord, een auto wordt beschreven als 'processen en krachten die samen rijden', enzovoort.³¹

Denken in delen en gehelen komt alleen op in culturen die de verschijnselen analyseren en aldus uiteenhalen in de daarin aanwezige delen. Ook het abstraheren van de

²⁹ Henri Frankfort, *Before Philosophy* (Baltimore: Penguin Books, 1966, p. 14.

³⁰ Louis Dupré, *De symboliek van het heilige*, Kok Agora, Kampen, 1991, p. 137.

³¹ Een typering die merkwaardig modern aandoet, gegeven de inzichten van de recente wetenschap.

fenomenen tot mentale beelden en objecten (kaarten, schema's, modellen) getuigt van een dominant analytische mentaliteit. De vroege mens of de mens met nog een vroege mentaliteit echter, zoals de Navajo-indiaan, ervaart op een heel andere, heel directe manier de eenheid van zijn leefomgeving, een wereld vol van elkaar beïnvloedende krachten en processen, verpersoonlijkt in goden en geesten.³² Daarbij is ook de tijdsbeleving heel anders dan de strikte westerse oriëntatie op verleden en toekomst: deze mens is gericht op het heden en heeft slechts een anecdotisch besef van gebeurtenissen uit het verleden.³³

A-, S- en O-bewustzijn

Dus naargelang het accent fundeert AOS in het menselijk bewustzijn in extreme vorm gezien globaal twee tegengestelde vormen van bewustzijn: een dominant analytische mentaliteit en een dominant synthetische mentaliteit. Een *dominant analytische* mentaliteit ziet weliswaar een grote, majestueuze beuk, maar constateert vrijwel direct dat deze is opgebouwd uit: stam, takken, bladeren, schors, nerven, poriën, enzovoort. Zij zal nader onderzoek willen plegen, waarbij de drang ontstaat de boom *open* te maken, te doorsnijden, te ontleden, experimenten te plegen op onderdelen, enzovoort, om uiteindelijk steeds meer te weten te komen over de opbouw en de ontwikkeling ervan: de sapstroom, de fotosynthese, de cellulaire structuur, de bloeiwijze en voortplanting, het wortelsysteem, de diktegroei van de stam, enzovoort.

Daarentegen zal - zoals gezegd - de *dominant synthetische* mentaliteit van de vroege mens de beuk interpreteren als een kracht en proces dat hemel en aarde verbindt en eventueel de manifestatie is van een god of het domein van de geest van een voorouder.

Een meer hedendaags, modern en westers bewustzijn - en dan een bewustzijn dat naast duidelijk aanwezige analytische vermogens óók beschikt over een goed ontwikkeld synthetisch bewustzijn - heeft vervolgens weliswaar wéét van de sapstroom en diktegroei, fotosynthese enzovoort, maar is daarnaast toch ook geïmponeerd door de verschijning van de boom, de vorm van stam en takken, het bladerdak, de omhoogstrevende beweging en de suggestie van creativiteit in dit alles. Zodat hier sprake is van een naar mystieke ervaring neigend bewustzijn, mogelijk op basis van een meer *algemeen en harmonieus samenwerken van de analytische en synthetische vermogens* van respectievelijk de linker- en de rechterhersenhelft van de hersenen.³⁴

³² Zie: Rik Pinxten, *Culturen sterven langzaam. Over interculturele communicatie*, Hadewijch, Antwerpen-Baarn, 1994, p. 37-39.

³³ David Loye, *De Sfinx en de regenboog. Hersenen, geest en toekomstvisie*, Mirananda, Den Haag, 1986, p. 68.

³⁴ Dit suggereert althans het onderzoek van Maxwell Cade, zie: Pieter Langedijk, *Rechter- en linkerhersenelft bij man en vrouw*, Ankh-Hermes, Deventer, 1994, p. 61 e.v.

Samenvattend kan je zeggen dat zich het menselijk bewustzijn in de loop van vele eeuwen en gedurende de opkomst, bloei en ondergang van vele culturen heeft ontwikkeld van een vroegsynthetisch, prehistorisch en animistisch jager-verzamelaar-bewustzijn naar het dominant analytische, materialistische, hedonistische en rationeel ingestelde ik-bewustzijn van de westerse culturen in de 20e eeuw.³⁵ Tussen beide uitersten bevindt zich dan een uitgebreide reeks van combinaties van beide bewustzijnsvormen.

Het zijn deze vormen van bewustzijn die bij een evenwichtige samenwerking van analyse- (a) en synthesebewustzijn (s) ten *goede* (omega, o) beschreven kunnen worden als *asoon* bewustzijn, *creatief* bewustzijn of *omegazoekend* bewustzijn en die dan meestal tot expressie komen in de *bloei* van culturen.

De groeiende kloof

Kijkend naar de menselijke geschiedenis valt er - gekoppeld aan diverse samenstellingen van analytisch en synthetisch bewustzijn - een hele reeks van wereldbeelden waar te nemen. Het synthetisch bewustzijn is kenmerkend voor vooral de vroege mens uit de prehistorie. Daarna komen onder invloed van genoemde factoren meer en meer en dan vooral in de lijn richting de westerse cultuur vormen van analytisch bewustzijn tot ontwikkeling.³⁶

Dit toenemend manifest worden van het analytisch bewustzijn is aanwijsbaar in een ontwikkeling waarin het *subject* steeds belangrijker wordt, zich als het ware afsplitst en verzelfstandigt, isoleert en daarbij het *ik* benadrukt en het eigen denken.³⁷ Tegelijkertijd wordt daarmee het ervaren verschijnsel steeds meer *object*; het verliest zijn

³⁵ De westerse cultuur is uniek als analysedominante cultuur. In geheel de geschiedenis daaraan voorafgaand en in de huidige tijd in de niet-westerse wereld ligt de nadruk veel meer op synthesebewustzijn. Zie: Benedict Broere, *Botsende beschavingen*, GAMMA 4, '98.

³⁶ Uitwerkingen van het concept van een psychologische ontwikkeling van de mensheid zijn te vinden bij o.a. Auguste Comte, Jean Gebser (*Ursprung und Gegenwart*), F.E. Winkler (*De mens, brug tussen twee werelden*), Dr. H. Groot (*Symptomen van een nieuwe levenshouding*), Ken Wilber (*Oog in oog*), Sef Kicken (*Bewustzijn als basis*), Georges Gusdorf (*Mythe en metafysica*), Brian Swimme (*Ontwakend heelal*), Fritjof Capra (*Keerpunt*), Hein Stufkens (*Heimwee naar God*), Allerd Stikker (*De prijs van een wonder*), C.A. van Peursen (*Strategie van de cultuur*), Rupert Sheldrake (*De wedergeboorte van de natuur*) en Sukie Colegrave (*Androgyne*). Globaal komt daarin naar voren de ontwikkeling van synthesesedominant (mythisch, religieus) naar analysedominant (individualistisch, materialistisch). Opmerkelijk is dat diverse van genoemde auteurs deze ontwikkeling zien doorgaan naar een bewustzijn met daarin een evenwichtige integratie en samenwerking van analyse- en synthese functies. Verwante ideeën zijn te vinden bij Sri Aurobindo en P. Enomyia-Lasalle (zie: Josef Sudbrack, *De vergeten mystiek. Het christelijk geloof en de uitdaging van New Age*, Ten Have, Baarn, 1990, p. 43 e.v.).

³⁷ Over de nauwe samenhang tussen individualisme en rationalisme, analytisch onderzoek, nauwkeurigheid, helderheid, zorgvuldigheid, planning, zelfstandig denken en verwerping van allerlei uit de traditie voortkomende ideeën, enz. zie: Ernest Gellner, *Rede en cultuur. Rationaliteit en rationalisme door de eeuwen heen*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1995. René Descartes: "Want of we nu waken of slapen, we moeten ons uiteindelijk nooit door iets anders laten overtuigen dan door de rede." (p. 13).

religieus-animistische component, omdat die steeds minder ervaren wordt (afname synthese, religiositeit, binding subject-godheid) en daardoor louter materie wordt, *ding*, en voornaamste leverancier van wat men als feitelijk ervaart. Daarmee verandert de ooit als organisch beleefde, geschapen, numineuze werkelijkheid in een materiële wereld, die in de werking van het uitsplitsende, ontledende en fragmenterende analyserende bewustzijn als een *machine* wordt, logisch-rationeel samengesteld uit een hiërarchie van in elkaar grijpende delen en gehelen, beschreven in fysica, chemie en biologie.

Deze mentaliteitsverandering is met name aanwijsbaar in de ontwikkeling van de westerse filosofie en wetenschap, waarin sprake is van een groeiende *kloof* tussen het denkende subject en zijn omringende werkelijkheid. De filosofe Ann van Sevenant geeft van dit veranderingsproces de volgende goede typering: "De balans van het filosofische erfgoed rond de laatste eeuwwisseling kan als volgt opgemaakt worden. De scholastiek had het zijn als object van het denken boven het denken zelf geplaatst, namelijk als hoogste zijn of God. In de scholastieke wijsbegeerte betekent dit dat het zijn een gegevenheid is waarvan het denken zoveel mogelijk probeert te vatten. [Dominantie van de Ander, God - synthesesedominant bewustzijn.] Het moderne denken zal met Descartes een nog grotere klemtoon leggen op de kloof tussen zijn en denken. De gedachte is superieur en de wereld van het zijn kan alleen door middel van het denken bereikt worden. [Dominantie van het 'ik' en eigen denken, analysedominant.] In de filosofie van Kant is de kloof tussen denken en zijn volledig: het zijn kan niet gekend worden, het denken schept zijn eigen object. De vervreemding van de wereld is hier in dat opzicht nog veel meer uitgesproken dan in het Cartesiaanse denken. [Splitsing ik - wereld, analysedominant.] Bij Hegel wordt de gedachte alles; het zijn staat of valt naargelang de mogelijkheid om in het systeem van de Geest ondergebracht te worden. [Synthesesedominante aanpak - systeemdenken - en een analysedominante houding t.o.v. de werkelijkheid: het eigen denken is belangrijker dan de wereld.] De moderne wijsbegeerte kan kortom omschreven worden als een metafysica van het cogito, een metafysica die afhangt van het denkende subject ['ik' en eigen denken - analysedominant]. Met het neopositivisme van het begin van de twintigste eeuw wordt elk metafysisch denken onmogelijk; alleen het gegevene wordt erkend [de concrete materiële werkelijkheid van het religieuze analysedominante bewustzijn]."³⁸ (*Toevoegingen tussen haken: B.M.B.*)

Exit Logos?

De groeiende kloof tussen denken en materie, bewustzijn en natuur, subject en object, wordt er de oorzaak van dat het geloof in de mogelijkheid van een metafysica, een logos, een idee der ideeën - met evident daaraan gekoppeld een absoluut creatief vermogen - volledig verdwijnt of althans sterk bekritiseerd wordt.³⁹ Drijvende kracht

³⁸ Ann van Sevenant, *Het verhaal van de filosofie. Inleiding tot de wijsbegeerte van vroeger tot nu*, Hadewijch, Antwerpen-Baarn, 1992, p. 62.

³⁹ Zie: Jos Lensink, *Het waagstuk van de omvattende rede*, Kok Agora, Kampen, 1994, p. 447 e.v.

hierachter is een wetenschap (of mentaliteit) die idealiter streeft naar objectieve - subject-onafhankelijke - algemene en abstracte, op subject-object-splitsing gebaseerde kennis.⁴⁰ Het absurde hierbij echter is dat deze wetenschap tevens streeft naar integratie van deze kennis in een 'theorie van alles'⁴¹, een 'alles' dat onder invloed van ditzelfde splitsende en materiegerichte denken is veranderd in een mechanistische, materialistische en vooral *goddeloze* wereld van zinloos rondmalende materie. De beroemde fysicus Stephen Hawking lijkt dit ook te zien, althans hij constateert niet zonder ironie: "Ook wanneer er maar één geünificeerde theorie mogelijk is, is dat slechts een verzameling regels en vergelijkingen. Wat ademt er dan leven in de vergelijkingen en maakt een heelal dat ze kunnen beschrijven?"⁴²

Fragmentatie

In de 20e-eeuwse filosofie is het analysedominante bewustzijn ook bemerkbaar aan bijvoorbeeld de grote aandacht voor zaken als:

- de *logica* (het analysedominante bewustzijn wil de eigenschappen van en relaties tussen de diverse in analyse ontstane delen/gehelen goed helder hebben);
- de *taal* (analytische filosofie, Moore, Russell, Wittgenstein e.a.);
- de *plaats* van de (zich inmiddels nogal *geïsoleerd en zinloos* voelende) mens in de wereld (existentiefilosofie).

Typerend is verder het zgn. *postmodernisme* waarin elk 'groot verhaal' (synthese) verworpen wordt en men ook elke poging daartoe probeert te ontmoedigen door alles uiteen te rafelen (deconstructie, differentie, analyse) tot een veelheid van verhalen, teksten en betekenissen.⁴³

SOS, subject-object-splitsing

Het menselijk bewustzijn heeft dus wat betreft de westerse lijn een ontwikkeling doorgemaakt, waarin het analytisch bewustzijn, het objectiverende, uitsplitsende en doelgerichte bewustzijn, een steeds groter rol is gaan spelen. De filosoof Heidegger sprak in deze van een toenemende dominantie van het *rechnende Denken*, een mentaliteit die zich mede kenbaar maakt door het feit, dat zij de werkelijkheid (of delen daarvan) gaat objectiveren tot iets *Vorhandenes*. Hij ziet dit bewustzijn reeds in het denken van Plato en vervolgt van daaruit het steeds bredere en diepere spoor ervan, via de Middeleeuwen, Kant en Hegel, naar de moderne wereld van wetenschap en techniek, waar het uiteindelijk een exces wordt of dreigt te worden. Uit een studie over Martin Heidegger door Samuel IJsseling de volgende citaten:

⁴⁰ Zie: Ulrich Libbrecht, *Inleiding comparatieve filosofie. Opzet en ontwikkeling van een comparatief model*, Van Gorcum, Assen, 1995, p. 135.

⁴¹ John D. Barrow, *Theorieën over alles. De zoektocht naar de allesomvattende verklaring*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1992.

⁴² Stephen Hawking, *Het heelal. Verleden en toekomst van ruimte en tijd*, Bert Bakker, Amsterdam, 1991, p. 209.

⁴³ *Sesamatlas van de filosofie*, SESAM/Anthos, Amsterdam, 1996.

"Via het eidos van Plato, waardoor alles kan worden tot voorwerp van een beschouwing, via de wezensfilosofie, waarin uiteindelijk het zijnde wordt gezien als iets met noodzakelijke en bijkomstige eigenschappen, via de dubbelzinnige ontotheo-logische structuur van de metafysiek, waardoor men noodzakelijk staat binnen de antinomie van het zijnde als zijnde en het hoogste zijnde, via het denken vanuit verklarende oorzaken, waardoor alles verklaard kan worden, via de christelijke scheppingsleer van de middeleeuwen, waardoor alles wat is, gezien wordt als op een of andere manier 'gemaakt', via de hiërarchische ordening van middel en doel en de rationalisatie waardoor alles verantwoord kan worden, wordt de metafysiek tot een filosofie van het *Gegenständige* of - met andere woorden - van een object tegenover een subject. God, de mens en het zijnde hebben hierdoor alle hun plaats gekregen in het geheel van verhoudingen en relaties. In een verdere ontwikkeling van het metafysische denken kan dan het rekenende denken ontstaan. De metafysiek wordt het blootleggen van alle op zichzelf bestaande relaties en wordt daarmee ook tot een rekenen. Dit is niet alleen tot uiting gekomen in het denken *more geometrico*, maar in ieder objectiverend spreken over het zijnde. Dit alles komt tot zijn volledige uitbouw en ontwikkeling in het denken van de wetenschap en techniek. In deze zin is de techniek de tot voltooiing gekomen metafysiek. Metafysiek, platonisme, wetenschap en techniek zijn daarom voor Heidegger momenten van eenzelfde beweging."⁴⁴

"Wanneer dit denken zijn grenzen en innerlijke beperktheid uit het oog verliest, wordt het zeer gevaarlijk. Het kan gebeuren dat de mens zozeer beheerst en meegesleept, zozeer behekt en verblind wordt door de techniek, dat dit rekenende denken als het enige blijft gelden. (...) Dit gevaar is niet denkbeeldig. Het rekenende denken grijpt overal om zich heen en sleept iedereen en alles met zich mee. Het is een beweging die niet meer te stuiten is. Het gevaar dat ons bedreigt, is het gevaar van het radicale en totale nihilisme."⁴⁵

"Het rekenende denken is geen eigenlijk denken en het louter technische spreken is geen eigenlijk spreken. Een verklaring of een verantwoording geven, plannen en berekeningen maken, hanteren en experimenteren staan immers wel zeer ver af van een aandachtig verwijlen bij het wonder dat het zijnde *is* en van een nagaan en meevoltrekken van een zin die openbaar geworden is. En juist dit laatste is het eigenlijke denken."⁴⁶

Heidegger overdrijft misschien in dit laatste citaat als hij stelt, dat het rekenende denken geen denken is, maar in ieder geval maakt hij duidelijk dat het analyse-dominante denken een extreem is, dat in een proces van eeuwen ontwikkeld is vanuit een geheel ander bewustzijn en dat in tegenstelling staat tot een vorm van bewustzijn

⁴⁴ *Uitzicht van onze wereld. Wijsgerige essays door Bertrand J. De Clercq, Samuel Ijsseling, Jos Mertens, Herman Parret, Herman Roelants, Claude Van Reeth en Nico Verluis*, Desclée De Brouwer, Brugge, Utrecht, 1964, p. 40-41.

⁴⁵ *Uitzicht van onze wereld*, p. 34.

⁴⁶ *Uitzicht van onze wereld*, p. 36.

dat veel meer openstaat voor de werkelijkheid zelf in plaats van voor slechts het objectieveerbare deel ervan.

Wereldbeelden: variaties op een thema

De ontwikkeling van het synthesesedominante jager-verzamelaar-bewustzijn naar het objectiverende bewustzijn van de moderne wetenschapper heeft vele eeuwen in beslag genomen, dwars door een bonte reeks van culturen en bijbehorende wereldbeelden heen. Het suggereert daarmee dat er op basis van het AOS in het menselijk bewustzijn in de menselijke geschiedenis een hele *waaiër* (een gamma - *red.*) van wereldbeelden tot expressie is gekomen. Met aan de ene kant van het spectrum de synthesesedominante wereldbeelden: animistisch, magisch, mythisch, religieus, mystiek, ook collectivistisch. En aan de andere kant de analysedominante wereldbeelden: materialistisch, mechanistisch, rationalistisch, individualistisch.

In het grote grijze midden bevinden zich dan al die wereldbeelden die noch overdreven analytisch noch dominant synthetisch zijn, maar die in diverse verhoudingen elementen van beide in zich verenigen en die al naar gelang hun karakter meer overhellen naar de analytische of de synthetische kant. Verschillen worden dan relatief, zoals de stijl van het barok rationeler (analyse) is dan die van het romaans, maar emotioneler (synthese) dan van Bauhaus. Op basis van deze verschillen kan er een hele reeks van tegenpolen onderscheiden worden. Bijvoorbeeld de diverse tegengestelde standpunten zoals die naar voren zijn gekomen in de westerse filosofie. Prof. dr. René Dellaert schrijft hierover:

"De vele antinomieën door de filosofie doorheen de eeuwen geponoerd, getuigen daarvan: platonisme-aristotelisme, stoïcisme-epicurisme, spiritualisme-materialisme, idealisme-positivisme, empirisme-naturalisme, monisme-dualisme; zij geven de spanningen weer in de menselijke eenheidsbetrachting, tussen rationeel-irrationeel, bewust-onbewust, zin-onzin, verklaren-verstaan, in- /doorzicht, synthese-analyse."⁴⁷

Deze wereldbeelden vormen zich in feite *dialectisch* in die zin dat ze de fragmenten kennis, inzicht en ervaring verkregen in analyse voorzover mogelijk in de gegeven omstandigheden en voortbouwend op eerdere inzichten in synthese integreren tot meer coherente gehelen. Wat er in de praktijk meestal op neerkomt dat een verwarrende veelheid van ongerijmdheden, raadsels en andere niet-passende puzzelstukjes, in het licht van een nieuwe samenhang getransformeerd wordt tot een logisch en zinvol geheel, een eenheid die mogelijk bijdraagt tot een groter vermogen van bestaan van een cultuur, deze cultuur tot bloei brengt of een geheel nieuwe cultuur voortbrengt. De filosoof E.A.E.D. Carp in een beschouwing over de psychologische basis van de wetenschapbeoefening:

⁴⁷ Prof. dr. René Dellaert in zijn voorwoord tot: Prof. dr. E.A.E.D. Carp, *Wetenschapbeoefening. Filosofische en psychologische verhandeling over de grondslagen van de wetenschapbeoefening*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1978.

"Synthetisch denken kan slechts een sluitsteen zijn van een voorafgaand analyserend denken. Dat wil zeggen, dat elk probleem eerst in zijn onderdelen dient te worden onderkend, alvorens men gerechtigd is een samenvattende blik van inzichtelijkheid te wagen op het geheel. [...] De mens scheidt, wanneer hij van het analyserend denken tot een synthese komt. Een synthese is een eerste stap op de weg naar een eenheidsbeleven."⁴⁸

Dit synthesesdenken kan zich beperken tot deelgebieden - zoals biologie, chemie, fysica - maar heeft een natuurlijke neiging zich uit te breiden tot het geheel van de werkelijkheid, waar het filosofie wordt of zelfs een groots visioen. Nogmaals Carp:

"Het biologisch denken, zoals dit zich in de huidige ethologie (gedragsleer der levende wezens) manifesteert, besteedt alle aandacht aan een eenheidsbegrip. Eenheid heet het grondpatroon van het levende te zijn. Teilhard de Chardin, als ziener van het ganse wereldgebeuren, breidde deze eenheidsgedachte uit tot een samenbundeling van al wat is in zijn grootse visie van het punt Omega als einddoel."⁴⁹

In het derde en laatste deel van dit artikel *Variatie op een thema* in het volgende nummer van *GAMMA* zal ik het AOS-principe uitbreiden tot een beginsel van meetkunde en vormgeving. Daarop aansluitend volgt een uiteenzetting over de betekenis van dit principe.

⁴⁸ Prof. dr. E.A.D.E. Carp, *Wetenschapsbeoefening*, p. 57 en 80.

⁴⁹ *Wetenschapsbeoefening*, p. 64.

De bijbel, document van religieus bewustzijn - een religieus humanistische visie -

Aad Fokker

Er is al zo veel over de bijbel geschreven, dat het nauwelijks zinvol lijkt daaraan nog wat toe te voegen. Alles wat er over de bijbel te zeggen is, is al wel (en bij herhaling) gezegd. Eens is de bijbel geschreven, er is niets meer aan toegevoegd. Hoe kun je over de bijbel in z'n geheel wat zeggen, waar dit een veelheid van zeer uiteenlopende geschriften is, stammend uit wijd uiteenliggende tijden? Maar ja, ik vond het wel een uitdaging toen ik ertoe werd uitgenodigd⁵⁰ en tracht dus toch maar een visie te geven. In kort bestek acht ik dit alleen maar mogelijk door de bijbel vanuit een bepaald gezichtspunt ter discussie te stellen. Dat wil ik doen aan de hand van de notie van het religieus bewustzijn. Wat kunnen wij daaronder verstaan?

Religieus bewustzijn wil ik opvatten als een besef aangaande ons opgenomen zijn in en als een ons afhankelijk weten van een Grond van al wat is. Het is een relationeel besef: als mens ben je door tal van draden verbonden met wat 'niet-ik' is: onze medemensen, de natuur, het on-zienlijke en het on-gekende. In de diverse menselijke culturen en door de mensheidsgeschiedenis heen is dat religieus bewustzijn een component geweest van het geestelijk leven van mensen. Vanuit dat bewustzijn hebben de mensen zich voorstellingen gemaakt en uitingvormen (o.a. rituelen) gecreëerd. Diverse godsdienstige tradities zijn ontstaan als een bedding voor 's mensen religiositeit. Vooral voorzover het zogenaamde primitieve culturen betreft, doen ons de religieuze praktijken veelal vreemd aan. We kunnen ze alleen maar in zoverre plaatsen, als wij inzien dat de mens in essentie een paradoxaal wezen is. Psychologisch is het zo te duiden, dat de mensen haast gedwongen zijn 'er iets op te verzinnen' teneinde in het reine te komen met dat raadselachtig gegeven van zelfbewustzijn te hebben en van in de eigen existentie *hineingeworfen* te zijn.

Te oordelen naar het fundamentalisme moeten we helaas vaststellen dat er ontsporingen in het religieus bewustzijn kunnen optreden, dat het geperverteerd kan raken.

Welnu, zonder ook maar in het minst bijbelkundig te zijn, komt het me voor dat in de verhalen van het Oude Testament telkens het religieuze bewustzijn zoals dat in het volk Israël lag te sluimeren de kop opsteekt. We moeten voorzichtig zijn met het uitspreken van een waarde-oordeel in *religiosis*, maar sommige oud-testamentische passages getuigen van een diep religieus besef (andere daarentegen zijn ronduit verschrikkelijk).

⁵⁰ De hoofdredacteur van het blad *Zwingli*, dhr. F.J.Brinkman, nodigde de schrijver daartoe uit. Het stuk verscheen daarop in maart 1998 als eerste in dit blad. Het sluit prachtig aan bij de recensie van het boek van Burton L.Mack *Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk* in *GAMMA* jrg.5/nr. 2 p. 55-60. (red.)

Voor wie niet zelf het joodse geloof toegedaan is, hoeven de oud-testamentische verhalen niet *sacrosanct* (in religieuze zin gezaghebbend) te zijn. Wel hebben onderdelen van het Oude Testament ook ons iets te zeggen, vanwege hun diepgang of spiritueel waarheidsgehalte. Aan het Nieuwe Testament hebben de joden geen bepaalde boodschap. Christenen daarentegen wel. Hoe weinig er historisch-betrouwbaar over het leven van Jezus ook bekend is, zo veel komt er uit de evangeliën wel over, dat er een evolutieve sprong in het religieus bewustzijn lijkt te hebben plaatsgevonden door wat Jezus, als verlichte heiland-persoonlijkheid die hij moet zijn geweest, in mensen heeft gewekt. Op z'n kortst heeft Paulus het nieuwe van dat religieuze besef geformuleerd: geloof, hoop en liefde. Dat is, om zo te zeggen, het visitekaartje van het christendom.

Om een parallel te trekken:

Op het spirituele vlak (om het zo maar te noemen) is de betekenis van de mens Jezus (in zijn tijdloze gestalte onder mensen Christus genoemd) te vergelijken met de doorbraak die Newton op het natuurwetenschappelijke vlak heeft bewerkstelligd. Maar op Newton is een Einstein gevolgd! Volgens het Bahá'í-geloof is tot op heden de geestelijke 'waarheid' op z'n diepste door Baha'u'llah onthuld. Maar volgens diens leer kan een volgende doorbraak weer via een ander religieus genie worden geïnitieerd.

Voortschrijdende openbaring!

Aan de bijbel wordt geen letter meer toegevoegd. Ik vind het onterecht om de bijbel te verabsoluteren tot de definitieve openbaring van godswege (afgezien daarvan of God zich via een boek openbaart!). Er staan mooie, aangrijpende verhalen in de bijbel met een religieuze lading. Ze zijn ons dierbaar omdat we ze zo vaak gehoord hebben en omdat ze door de traditie als het ware geheiligd zijn. Maar de mensheid blijft onderweg en het is te hopen dat het religieus bewustzijn nog verder zal evolueren. De bijbel in z'n geheel weerspiegelt een stuk evolutie in het religieus (godsdiens) bewustzijn. Maar andere 'eye openers' zullen hun intrede doen en de functie van de bijbel als richtsnoer voor gelovigheid zal steeds verder inschrompelen. Naar mijn smaak wordt er in de vrijzinnige kerkelijke praxis nog te veel en te eenzijdig telkens en telkens aan de bijbel gerefereerd.

**Enkele gedachten bij het boek van S.L. Bonting:
'Mens, Chaos, Verzoening - natuurwetenschappelijk en
theologisch bezien'
*Henk Hogeboom v.B.***

Laat ik beginnen met een citaat uit dit boek: "Gods handelen in de verzoening is niet beperkt tot de kruisiging in Jeruzalem 2000 jaar geleden, maar strekt zich uit over een reeds 15 miljard jaar durende strijd met chaos, die pas eindigt op de laatste dag van deze wereld" (blz. 12). Mij gaf deze zin al aanleiding tot de volgende vragen: 1) Betekent voor de schrijver het feit, dat God met 'chaos' strijdt, dat daarmee de voorstelling van Diens Almacht wordt verlaten? 2) Ziet hij Gods strijd als een evolutionair proces, d.w.z. zodanig verloopend dat door toeneming van complexiteit-bewustzijn in de soorten de ordening over de chaos gaat zegevieren en haar voltooiing vindt op het einde der tijden? Is dit dan het punt Omega? 3) Wat verstaat de auteur hier precies onder 'verzoening'?

Verzoening

In zijn inleiding (blz.12) spreekt Bonting (SB) zich over het laatste punt uit: Ik benut "de wereldbeelden van natuurwetenschap en theologie en poog deze te *verzoenen* om aldus meer licht te werpen op de voor iedere mens essentiële *verzoening* tussen hem en God in hun gezamenlijke overwinning over de Chaos. Ik hoop daarmee een bijdrage te leveren aan de discussie over de *verzoening*, geopend door het recente boek van Den Heyer over dit onderwerp"⁵¹.

Als anglicaans theoloog baseert Bonting zich daarbij zowel op de rede en de oude geloofsbelijdenissen als op de **Bijbel** als het gezaghebbende Woord van God. Dit laatste zou een *onverzoenlijk* standpunt kunnen opleveren, ware het niet dat hij eraan toevoegt "een onderscheid te maken tussen het Woord van God als de goddelijke zelfopenbaring en de menselijke tijdgebonden vorm, waarin deze tot ons komt in **bijbel** en theologie". Je zou kunnen zeggen, dat de bijbel en de openbaring bij hem geen statisch gegeven zijn. Hij ziet ze dynamisch, a.h.w. afhankelijk van het heersende bewustzijn. God kan door de rede zichtbaar gemaakt worden in de tijd door steeds nieuwe interpretatie van de **bijbel** met een kleine letter om deze te laten worden tot de **Bijbel** met een hoofdletter. Zo erkennen theologen nu steeds meer dat ten onrechte allerlei "bijbelse metaforen zijn verletterlijkt" en "de dood van Christus werd geïsoleerd van de incarnatie en opstanding" (blz. 174). *Verzoening* gaat nu steeds meer betekenen, dat alle mensen mogen delen in Gods overwinning op chaos in de opstanding van Christus. Uiteraard gebeurt dit "in en door geloof, met andere woorden: ik voer geen alverzoening in" zegt SB. (blz. 176)

⁵¹ C.J.Den Heyer, *Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema*, Kok, Kampen, 1997. De cursieve druk in de tekst komt voor rekening van de recensent.

schepping verklaard uit een oerchaos

Toen christelijke gnostici het kwaad in de wereld wilden verklaren als de schepping van een slechte halfgod (demiurg), werd dit als strijdig met het joods-christelijke monotheïsme opgevat. Theophilus kwam toen (ca. 185) met de idee van een schepping uit niets (*creatio ex nihilo*). Irenaeus en ook Augustinus namen deze idee over. Door het 4e Lateraans Concilie in 1215 werd *creatio ex nihilo* als dogma geformuleerd. Niet alleen Luther en Calvijn, maar ook het Vaticaans Concilie in 1870 hielden eraan vast. Ten onrechte stelt Bonting. Immers, niet alleen in Genesis, maar ook vrij algemeen in niet-bijbelse verhalen staat een toestand van chaos aan het begin van de schepping.

En SB komt dan tot de voor mij merkwaardige conclusie: "Daar *creatio ex nihilo* niet is opgenomen in de oude geloofsbelijdenissen en geen bijbelse gedachte is, mogen we er nog eens kritisch naar kijken" (blz. 14). De hierboven uitgesproken gedachte dat beelden tijdgebonden zijn geeft toch *altijd* aanleiding om kritisch naar teksten te kijken! Dat probeer ik dus met het verdere betoog in dit boek ook te doen.

theologisch non-probleem?

SB onderscheidt daarin vervolgens twee interpretaties van het begrip *nihilo*: een bestaand niets (*nihil ontologicum*) en een absoluut niets (*nihil negativum*). En hij zegt dan: "Door veel theologen en filosofen zoals Plato, Heidegger, Augustinus en Barth worden deze termen nogal losjes gebruikt. Deze beschouwen het als een 'bestaand niets' [...]. Maar een 'bestaand niets' verschilt niet wezenlijk van een oerchaos." (blz. 14)⁵²

Zonder nu te vermelden of dit *nihil ontologicum* de basis vormt voor het door de Kerk geformuleerde dogma van de *creatio ex nihilo* (wat je wel door het verwijzen naar Augustinus zou verwachten) bespreekt SB vervolgens de bezwaren tegen dit dogma en stelt ertegenover de voordelen van een redenatie vanuit de chaostheorie. Is er hier geen sprake van een non-probleem dan? Immers, wellicht berusten de *chaostheorie* en het geformuleerde dogma wel op dezelfde veronderstelling. De lezer wordt hierover in het onzekere gelaten. Maar goed.

pantheïstisch of...?

Over het boek *God, Creation and Contemporary Physics* (1996, p.75) van Mark M. Worthing schrijft SB, dat daarin de schepping uit een absoluut niets voor onmogelijk wordt gehouden. Worthing, aldus SB, "verwerpt ook een schepping uit

⁵² Om je dit als niet-filosoof of niet-theoloog enigszins te kunnen voorstellen, zou je kunnen denken aan de volgende scène: Een vriend geeft je op je verjaardag een prachtig boekwerk cadeau. Je bedankt hem daarvoor en hij antwoordt: "O, dat is niets." Het wezenlijke zit voor hem namelijk niet in dit boek, maar in het blijk van vriendschap, dat berust op jaren van gemeenschappelijke ervaringen en waardering, lief en leed, enz. Een bestaand niets, is daarmee iets, dat niet het wezenlijke tot expressie brengt en op zichzelf ook niet kan brengen. Dit in tegenstelling tot een absoluut niets, dat een volkomen ontbreken van enige aanwezigheid of substantie uitdrukt. (HvB)

Gods eigen 'substantie', omdat dit zou leiden tot een pantheïstische vergoddelijking van de natuurlijke wereld". Inderdaad, het woord 'schepping' als *nomen postverbalis*, waarin God en wereld samenvallen, zodat 'schepping uit' betekent 'schepping bestaande uit' en niet 'schepping vanuit', is een uitdrukking van pantheïsme. Maar Worthing zegt "in het laatste deel van zijn slotconclusie: *Creatio ex nihilo* betekent de theologische erkenning dat God een universum schiep onderscheiden van het goddelijke wezen, niet uit enig bestaande stof, maar uit niets anders dan de volheid van Gods eigen wezen" (blz.16). En daaruit spreekt allesbehalve een pantheïstische Godsopvatting. SB verwacht het woord schepping als *nomen postverbalis* met het woord schepping als *nomen actionis*. Of in eenvoudig Nederlands: Hij verwacht het voldongen feit (de schepping *bestaande uit*) met de handeling (de scheppingsdaad *vanuit*). In de laatste betekenis is God zowel immanent als transcendent tegelijk, hij woont in de wereld, die hij overstijgt. Het 'bestaande niets' blijkt de volheid van God te zijn die met Zijn schepping tot uitdrukking wordt gebracht, maar daarmee niet samenvalt⁵³. Ook Teilhard hangt deze gedachte aan. Ook van Teilhard is vaak ten onrechte beweerd, dat zijn visie pantheïstisch is.

het werkelijke probleem

Hierboven zagen we al dat er theologisch in feite helemaal niets te *verzoenen* hoeft te zijn als men de schepping maar verklaart vanuit een 'bestaand niets', dus vanuit een *creatio ex nihilo* of aan de hand van Bontings chaostheologie. Maar hoe zit dat bij de natuurkunde? SB vermeldt eigenlijk niet veel anders dan: "De natuurkunde, klassiek, kwantummechanisch of relativistisch, is tot dusver niet in staat geweest om het ontstaan van het heelal uit 'niets' te verklaren[...] Indien wetenschap een begin van de wereld uit 'niets' zou kunnen verklaren, zou er geen behoefte meer zijn om een Schepper aan te nemen." (blz. 15) Het is duidelijk, dat het gevolg van wetenschappelijk onderzoek tot een totale ontkenning van een God zou kunnen leiden en daarmee tot afschaffing van elke vorm van godsdienst. De wetenschap is daar niet op uit; ze onderzoekt slechts. Het geloof in een schepper valt wetenschappelijk tot dusver niet te ontkrachten. Een wetenschapper die thans niet in een schepper gelooft, kan hiervoor geen enkel wetenschappelijk argument aanvoeren. Hij kan dan ook niet namens de wetenschap spreken. Net zo min als andere wetenschappers hun geloof vanuit de wetenschap kunnen *bewijzen*. Gelovigen en niet-gelovigen kunnen zich wel in hun overtuiging gesterkt voelen door wetenschappelijke conclusies, maar objectief gezien pleiten deze tot nog toe meer voor de gelovigen dan voor de ongelovigen. Van *verzoening* tussen wetenschap en religie kunnen we dus niet spreken, hooguit van een verdere toenadering (convergentie) of verwijdering.

Het zou dan ook interessant geweest zijn indien Bonting de zoektocht naar de unificatietheorie had genoemd, die wereldwijd op initiatief en onder het stil-

⁵³ Zie voetnoot 2. De vergelijking met het boek als geschenk gaat hier volgens mij naadloos op. (HvB)

zwijgende gezag van Stephan Hawking plaatsvindt. En daarbij de verklaringen tot op heden voor het ontstaan van het heelal. Het lijkt vooralsnog onmogelijk te *bewijzen*, dat de schepping uit *niets* (*nihil negativum*) ontstond. Michio Kaku, professor in de theoretische natuurkunde van het City College in New York, ontwikkelde de zogenaamde *superstring*-theorie. Daarvan bestaan thans vijf nog nagenoeg onbegrepen varianten. Prof. Neil Turuk van de Universiteit Cambridge is belast met het maken van een zeer gedetailleerde kaart van het heelal via de *Planck-Explorer* van de ESA. Daarmee kunnen de verschillen in de hete plasmavelden van miljarden jaren terug in de tijd worden gefotografeerd en vergeleken. Hij hoopt zo o.a. niet alleen de 'snarentheorieën' te beproeven, maar ook de 'inflatietheorie' die Lee Smolin (Pennsylvania) en Andrei Linde (Moskou) onafhankelijk van elkaar ontwikkelden. Hoewel de Russische geleerde Linde deze theorie trouw bleef, verdedigt hij thans ook als een reële mogelijkheid een theorie over het ontstaan van diverse heelallen door verschillende *bigbangs*. Zij zouden evolutionair tot één groot heelal kunnen convergeren.. Deze laatste theorie heeft tot dusver nog geen draagvlak in bewijzen gevonden. Ze sluit echter prachtig aan bij de visie van Teilhard.

verzoening dualisme en monisme?

Terwijl Teilhard de schepping verklaart vanuit één principe en zijn leer dus *monistisch* is, is de chaostheorie van Bonting *dualistisch*. SB houdt vast aan de letterlijke tekst van Genesis, die de schepping beschrijft als een scheiding en ordening van oerchaos door de Schepper. Dat betekent voor SB, dat de oerchaos en de Schepper naast en buiten elkaar bestaan als *twee* entiteiten. Mij komt deze gedachtegang enigszins merkwaardig voor. Immers, toen de gnostici in de middeleeuwen het kwaad verklaarden als afkomstig van een slechte demiurg (halfgod), was dit de aanleiding voor mensen als Ireneaus het *monisme* te redden en de schepping vanuit één principe te verdedigen met hun leer van de *creatio ex nihilo*. Om tegemoet te komen aan de wens voor een verklaring van 'het kwaad in de wereld ondanks de algoede God' - m.a.w. om een oplossing te vinden voor het *theodicee*probleem - werd de leer van de erfzonde opgesteld: Het kwaad in de wereld werd voorgesteld als een cumulatief gevolg van de afkering van de mens van God sinds Adam en Eva. De erfzonde wordt in die zin door Teilhard en vele anderen, onder wie Bonting, verworpen. Teilhard kon het kwaad in tegenstelling tot SB echter verklaren *zonder* het monisme geweld aan te doen. Hij plaatste het geheel in de lijn van de evolutie en zag het als een gemis aan bewustzijn van onze goddelijke afkomst, bestemming en verantwoordelijkheid. Het Adam- en Eva-verhaal valt daarmee zeer wel te verbinden. SB daarentegen heeft een aparte entiteit buiten God nodig in de vorm van een oerchaos. Ik schreef hem: "Ik vraag me af (n.a.v. Prigogines theorieën, *red.*) of de kosmos werkelijk een gesloten systeem is en niet open naar Gods energie, zodat 'inzoomen' daarop (door goddelijke informatievergroting) juist negentropie⁵⁴ bewerkstelligt. U plaatst

⁵⁴ Negentropie - het tegenovergestelde van entropie (verval van energie, warmtedood).

chaos echter geheel buiten God, waardoor de kosmos geheel gesloten is naar Hem toe, of zie ik dat verkeerd?" Zijn antwoord hierop luidde: "Over een ontsnapping van de wereld uit de warmtedood van de kosmos (Prigogine) houd ik me op de vlakte. Dat de kosmos geen gesloten systeem is, maar open naar God kan ik wetenschappelijk niet concluderen, maar wel theologisch. Met dat laatste is het bestaan van een resterende chaos buiten God niet in strijd naar mijn mening. Over de oerchaos wil ik niet speculeren. Daar confronteert God ons met een mysterie, waarover hij ons (nog) niets geopenbaard heeft."

grote pastorale waarde

Over tal van uitspraken in dit boek kun je het mij dunkt als teïlhardiaan met Bonting eens zijn. Zo schrijft hij: "het begrip van het resterende chaoselement biedt een redelijke verklaring voor het theodiceeprobleem, welke ook van grote pastorale waarde kan zijn. [...] Kwaad wordt niet geschapen, maar is inherent aan het resterende chaoselement, karakteristiek van de voortgaande schepping, waarin het wordt teruggedrongen en geordend. [...] God delegeert een klein deel van zijn vrijheid en creativiteit aan zijn menselijke beelddraggers, waardoor hij hun toestaat zijn medeschepper te worden in cultuur, kunst, wetenschap en technologie" (blz. 21). Daar echter Teilhard niet zozeer van het kwaad uitgaat, maar meer van een groei in bewustzijn van onze goddelijke kern waardoor het kwaad wordt teruggedrongen, kan hij mijns inziens pastoraal meer inspireren. Ook omdat SB met zijn oerchaos toch weer het probleem oplevert van iets, wat buiten God bestaat en waarmee God strijd levert, lijkt zijn chaostheologie minder geschikt om partijen met elkaar te verzoenen dan Teilhards werk. Door deze oerchaos wordt de Almacht van God immers ingeperkt, iets wat theologisch al sinds de middeleeuwen onverenigbaar werd bevonden met Zijn Wezen. Teilhard daarentegen ziet God als de Schepper die de Schepping de vrijheid laat haar oorsprong zelf te ontdekken. Deze vrijheid doet hooguit tijdelijk afbreuk aan Zijn almacht. Hij heeft iets van Zijn macht tijdelijk gedelegeerd door ons de verantwoordelijkheid te geven voor het welslagen van de evolutie. SB's beeld van 'strijd tegen restchaos' zou door Teilhard denk ik liever als 'het spel met de vrijheid' worden omschreven.

aanbevolen

Een belangrijk deel van het boek wordt ingenomen door een bespreking van de vraagstukken waarmee de mens zich in onze moderne tijd geconfronteerd ziet. Het manipuleren van het leven (IVF, kloneren), het lijden aan ziekten als kanker, het levenseinde (degeneratie, euthanasie, palliatieve zorg). Vanuit zijn grote kennis op het gebied van de biochemie en van ethiek geeft de auteur ons een afgewogen antwoord op deze kwesties, waarover hij zich zeer goed blijkt te hebben geïnformeerd. Persoonlijk sprak dit deel van het boek mij erg aan, omdat hij de zaken zo beknopt en helder op een rijtje heeft weten te zetten. Ook voor mensen die zich wat minder voor theologie interesseren, is dit boek beslist aan te bevelen.

WAT TE DENKEN...WAT TE DOEN?

- Vraag 1** Het budget voor ontwikkelingssamenwerking van alle rijke landen samen bedroeg in 1998:
A: \$ 50 miljard - **B:** \$ 75 miljard - **C:** \$ 175 miljard
- Vraag 2** De rente (dus niet de aflossing) op schulden door de arme landen in 1998 betaald aan de rijke, bedroeg:
A: \$ 175 miljard - **B:** \$ 250 miljard - **C:** \$ 75 miljard
- Vraag 3** Het budget, bestemd voor ontwikkelingssamenwerking is in Nederland van elke f 10,- die besteed wordt:
A: 15 cent - **B:** 25 cent - **C:** 8 cent
- Vraag 4** De landen ten Zuiden van de Sahara betalen om aan hun schulden op leningen aan de rijke landen te voldoen per jaar van elke tien bestede guldens: **A:** 25 cent - **B:** 45 cent - **C:** 200 cent
- Vraag 5** De prijzen van producten uit de schone duurzame landbouw liggen gemiddeld hoger dan die uit de gangbare landbouw? Is dat:
A: 15 % - **B:** 25 % - **C:** 50 %
- Vraag 6** Als wij de kosten voor milieuvervuiling en dgl. niet in de groeicijfers van onze economie verdisconteren, dan bedraagt onze economische groei (naar het CBS, econoom Roefie Hueting!):
A: plus 1,2 % - **B:** minus 8 % - **C:** minus 40 %
- Vraag 7** Nederland staat thans voor wat betreft de wapenhandel naar het buitenland op: **A:** de 7^e - **B:** de 16^e - **C:** de 35^e plaats.
- Vraag 8** Vanaf 1950 is de wereldvoedselproductie toegenomen. Met welke factor? **A:** de factor 2 - **B:** de factor 3 - **C:** de factor 6
- Vraag 9** Het deel van de wereldbevolking dat structureel te weinig te eten en/of te drinken heeft, bedraagt: **A:** 5 % - **B:** 10 % - **C:** 20 %
- Vraag 10** Hoe groot denkt u dat het aandeel van Nederland is in het totaal van de wereldexport van agrarische producten?
A: 2 % - **B:** 4 % - **C:** 8 %

De juiste gegevens staan onderaan op blz. 63

PRO-GAMMAATJES

- Bijeenkomsten van de leden van de **studiegroep Teilhard de Chardin** in het zaaltje naast de Genestetkerk, Oude Delft 102 - 104, **Delft**. Op de vierde zaterdag van elke maand van 13.00 - 17.00 uur. Belangstellende niet-leden zijn welkom. Zij betalen f 5,- entree aan de zaal. In verband met de organisatie verdient het echter aanbeveling telefonisch contact op te nemen met onze secretaresse Nike Böck, tel.: 070 - 36 04 120.
 - 27 februari 1999 Nike Böck 'Teilhard en De Saint-Exupéry'
 - 27 maart 1999 Corrie van der Lans 'Oosterse en Westerse Mystiek'
 - 24 april 1999 Ton Borsboom 'Inleiding op Whitehead'
 - 22 mei 1999 Helena Brikkè 'Teilhard op het Internet'
 - 25 september 1999 Wim van Eyden 'Een nieuw type dialoog tussen wereldculturen'
 - 23 oktober 1999 Rolf Kasper 'Verhoudingen tussen wereldreligies in het licht van Teilhard'
 - 27 november Ben Andrean 'Psychologie van het Alfa-Punt'
- Onder de titel '**EVOLUTIE EN GELOOF**' leidt **drs. Paul Revis** drie studie-avonden in het Han Fortmann Centrum, Nijmegen. Data en tijd: **13, 20, 27 april** van 20-22.00 uur. Verdere info: tel. 024 - 361 90 10/ fax: 024 - 361 97 50; e-mail: > hfc@sci.kun.nl/hfc<
- **HOVO** (Hoger Onderwijs voor Ouderen) **Rotterdam** organiseert op 9 dinsdagmiddagen van 19-1-1999 t/m 16-3-1999 van 13-14 uur een lezingencyclus over karma, reïncarnatie en de roep om zingeving. Uitgangspunt vormt het Civis Mundi-jaarboek over dit thema. Aandacht wordt o.a. geschonken aan de verschillen van oosterse, Afrikaanse en moderne westerse interpretaties van het concept van karma en reïncarnatie en hoe dit zich verhoudt tot het christelijk geloof en de moderne denktraditie. Voor inlichtingen: HOVO - Rotterdam, tel. 010-4082465; Fax 010-2120244.
- **UTRECHT** - Cursusprogramma **FILOSOFIE OOST-WEST**- 1999 - **Algemene gegevens** : * Op negen zaterdagen per jaar verzorgen - parallel aan elkaar- vier docenten elk vier uur colleges over een vastgelegd onderwerp - * Alle cursusdagen worden gehouden in: het Vergader- en Zalencentrum Vredenburg 19 in Utrecht; van 10.00 tot 16.30 uur; toegang f 50,- per dag aan de zalen te voldoen. * Van de colleges zijn uitgebreidere gegevens op aanvraag beschikbaar (± een half A4-tje per college per docent) - * Telefoonnummers voor inlichtingen over de activiteiten: Hans Bosse telefoon 040 - 2113344 en Joke Koppius telefoon 0571 - 270434. Twee zaterdagen volgen hieronder, maar: **Zie verder onze website pagina 'activiteiten':** ><http://home.worldonline.nl/~sttdc><
- **Zaterdag 6 februari**: Comparatieve filosofie, Toepassing van het model op het Oosterse denken, Prof. Dr. U. Libbrecht; * Moderne Westerse filosofie, De wereld wordt eendimensioneel, Prof Dr. I.N. Bulhof; * Joodse filosofie,

Filosofie: bedreiging of steun voor het geloof? Mevrouw Dr. R. Smidt van Gelder-Fontaine; * Spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid, De hartslag van hemel en aarde: Mayaspiritualiteit als uitdaging, Dr. M. Coolen.

- **Zaterdag 13 maart:** Indische filosofie, De Veda's als oorsprong, Dr. B.M.J. Nagel; * Westerse filosofie in de 20e eeuw, De Overmenschelijke eindigheid en de mogelijkheid van transcendentie, Prof Dr. O.D. Duintjer; * Russische filosofie, Rusland: het andere Europa, Mevrouw Dr. M. van Goubergen; * Spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid, Spiritualiteit en de Westerse cultuur, Dr. J. Bor;

- **zondag 21 mrt '99 van 12-17 uur in De Poort - Biesseltsebaan 34 te Groesbeek: Táhirih -lezing annex Bahá'í Nieuwjaarsreceptie 'Organische eenheid-in- verscheidenheid, ook van de religies van Oost en West?'**

Behandelden vorig jaar prof. dr. Gerard Nienhuis en Henk Hogeboom v.B. het thema 'Wetenschap en Religie als Partners' (zie GAMMA jrg. 5, nr. 4) in deze Táhirih-lezing zal prof. dr. Ulrich Libbrecht ons verduidelijken, dat er uiteindelijk maar één werkelijkheid en één schepping is, waarnaar wetenschap en religie beide verwijzen. De bekende wereldreligies van Oost en West vormen daarbij in de grond een eenheid-in-verscheidenheid. Uitgaande van de basisideeën van het Grieks-westerse, het Indische en het Chinese denken, komt hij tot de slotsom dat het versmallend rationalisme geen verklarende grond weet te geven voor het mystieke denken dat de Indische filosofie beheerst, noch voor het organisch-natuurlijke denken van China. Om de integratie van deze drie levensbeschouwingen mogelijk te maken, wordt een model ontworpen dat uitgaat van de basisconcepten energie en informatie waaruit een integratief model met drie dimensies (naturaliteit, rationaliteit, mysticiteit) wordt afgeleid. Ulrich Libbrecht promoveerde in Leiden in de Oosterse taalkunde en is nu professor emeritus aan de Katholieke Universiteit van Leuven alwaar hij sinologie en Chinese wijsbegeerte doceert. In Antwerpen doceert hij aan de School voor Comparatieve Filosofie en in Utrecht geeft hij colleges in de Comparatieve Filosofie aan het instituut Filosofie Oost-West. FOW zal op deze dag bijdragen met een eigen presentatie. Omdat op 21 maart ook het Bahá'í-Nieuwjaar (Naw-Ruz) valt, worden beide gebeurtenissen in een feestelijke sfeer gecombineerd. Naw-Ruz is voor de Bahá'í-wereldgemeenschap religieus verbonden aan de opkomst van een nieuw denken en de opkomst van het tijdperk van de eenwording van de mensheid.

De antwoorden op de vragen van blz. 59 zijn: 1A - 2B - 3C - 4C - 5C - 6C - 7A - 8C - 9C - 10C.... het moet helaas worden vastgesteld, dat dit zo is ondanks 2000 jaar humanistisch en christelijk denken en geloven. Wordt het derde millennium het tijdperk van het doendenken?